Benkő Loránd

Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez

Viaskodás Romantikus Látomásokkal

I. Előzetes megjegyzések

1. Korán szakadtam el gyermekkorom erdélyi világától, s sajnálatosan kurta volt az az idő, amit a sors oda visszatérésemre engedélyezett. Erdély, különösen pedig az erdélyi múlt iránti nosztalgiám azonban végigkísért egész tudományos pályámon, s bár a történeti nyelvtudomány tematikája jórészt másfelé terelte munkásságomat, abban mint a bűvópatak jöttek elő ismét és ismét Erdéllyel így vagy úgy kapcsolatos kérdéskörök. Innen fakadnak a jelen tanulmány témájának gyökerei. S hogy miért éppen Dél-Erdély korai története lett az itt elmondandók közvetlen tárgya, annak több oka is van. Régóta próbálok fölhozni ezt-azt elsősorban a székelység régmúltjából, s az összekötő szálak nemegyszer vezették figyelmemet a dél-erdélyi térség irányába. A témának Erdély korai történetén belül is nagymértékben forráshiányos jellege pedig különösen érdekessé, sőt izgalmassá tette előttem e terület vizsgálatát.

Nyomon kísérve az ide vágó újabb történetírói kutatásokat, úgy látom, hogy minden dicséretes és maradandó eredményeik ellenére egy sor részletben nem tudok velük egyetérteni, pontosabban nyelvtörténész és névtörténész filológusként más álláspontok elfogadását tartanám indokoltnak. Ezek kifejtése azért itt sem mellőzhető, mert ezeknek a többé-kevésbé tévutakra vezető nézeteknek a kialakulásában nagy szerepe volt és van a századunk első feléből származó, ma már túlhaladottnak tekinthető nyelvtörténeti eredményeknek, amelyeket éppen nyelvtörténeti oldalról szükséges és illik revideálni. A nyelvész-elődöknek minden ide vágó korábbi tiszteletreméltó eredménye mellett is úgy látom, hogy a történeti nyelvtudománynak és névtannak van még tennivalója ebben az ügyben, s ezért idevágó nézeteimet is kár volna tovább véka alá rejtenem, annál is inkább, mert az Erdély korai történetének kutatásában legjobban érdekelt három tudományág, a történettudomány, a régészet és a történeti nyelvtudomány komplexitásában az utóbbi már évtizedek óta lemaradóban van a másik kettő aktivitásához képest.

A történeti nyelvtudomány és névtan elvei és módszerei az elmúlt évtizedekben rendkívül sokat változtak, fejlődtek, ilyen kutatást segítő ismeretanyaga hatalmas méretekben tágult ki a tudományág századeleji hőskora óta, s az akkori, de máig ható eredményeket oly mértékben haladta túl az anyagismeret és főként a szemlélet, hogy az jelentékenyen új nézőpontokat kíván meg a nyelvtörténésztől, és sugallhat a történettudomány irányában is. Azt gondolom tehát, hogy a történeti nyelvészek és benne a történeti névtan művelőjének ab ovo kell lennie az eddig vallottaktól eltérő, új mondanivalója Erdély korai történetének jónéhány fontos rész kérdésében, nem a minden áron másztatás jegyében és a tudomány természeténél fogva a legkevésbé sem a tévedhetetlenség hitében, hanem csupán a ma nyelvtörténeti-filológiai nézőpontjának követelményeként.

2. Aki a történettudomány fejlődését ismeri, jól tudja, hogy fennmaradt írásbeli forrásokat nélkülöző vagy azokkal csak hézagosan megvilágítható korok kutatását mily régóta és milyen hatékonyan segíti két tudományág: a régészet és a nyelvtudomány, pontosabban a történeti nyelvtudomány. E tudományágak nemcsak a magyarság honfoglalás előtti életéről nyújtanak nélkülözhetetlen tudnivalókat, mely élet csupán a magyar nyelv önállóságát tekintve is mintegy két évezredet tesz ki a honfoglalásig, hanem népünk Kárpát-medencei élete hosszú évszázadainak kutatása is igényli e segítséget. Nem kell bizonygatni, hogy ez utóbbi viszonylatban az Árpád-kor, különösen annak első fele áll a középpontban. Vonatkozik ez természetesen a magyarság egészére, de még fokozott mértékben Erdélyre, melynek a magyar honfoglalást követő mintegy két, két és fél évszázada az említett két tudomány feltáró, közelítő munkája nélkül szinte elképzelhetetlen.

A történeti nyelvtudomány régi keletű és huzamos érdeklődése Erdély korai története iránt természetesen ugyanazokon az alapokon nyugszik, mint a magyar tudományé általában: egyfelől – nincs mit ebben elkendőzni – érzelmi alapon, lévén Erdély a magyar nemzet-tudatnak régóta erősen, sőt különlegesen meghatározó része, márpedig a múlt ismerete e tudat roppant fontos kelléke; másfelől a tudomány saját természetéből következően a minél több, jobb, teljesebb feltárási igény jegyében, márpedig e tekintetben Erdély korai története különlegesen izgalmas kutatási terep, hiszen a Kárpát-medence nagy területi egységei közül ennek a története szűkölködik leginkább az írásbeliség korai forrásaiban, főként hiteles forrásaiban.

Hogy a tudományos feltárással, megismeréssel milyen lehetőségei és eszközei vannak a történeti nyelvtudománynak a magyar régmúltat tekintve általában, témánk szempontjából pedig különösen, az a nyelvtudományi szemlélet és módszer belső, sok részletkérdést magában foglaló, komplikált ügye, melynek taglalására itt nincs se mód, se szükség. Mégis, annak jelzése céljából, hogy a nyelvészeti közelítés milyen elveken és tényeken nyugszik, nem lesz talán haszontalan erről valamit szólnom.

A múlt megismerésének viszonylatában a történeti nyelvtudományban alkalmasint a frazeológának van a legfontosabb szerepe, mivel a szavak és kifejezések fogalmi tartalma az anyagi és szellemi műveltség alakulásának minden részlegét átfogja. Sajnos, a történeti frazeológának a korai Árpád-kori Erdélyre nézve alig van, illetve pontosabban alig lehet érdemleges mondanivalója, egyrészt mert ilyen korai időkre szókincsünk területileg nem tagolható, még kevésbé adatolható, másrészt mert fontos nyelvi interferenciáknak kronológiai okokból ekkor még nincs is objektív lehetősége. Erre nézve talán elegendő lesz két, erdélyi szempontból fontos jövevényszó-problémára utalni: nyelvünk szláv kölcsönzéseinek legrégebbi részlege szláv nyelvi vonatkozásban nemigen köthető adott, konkrét szláv nyelvhez, magyar nyelvi vonatkozásban pedig nem köthető területhez; a magyar-román szókölcsönzés érdemlegesebb eseményei pedig a korai Árpád-kornál sokkalta későbbiek.

A tudományág két másik részterületén azonban már egészen más a helyzet: ilyen a történeti nyelvföldrajz és a történeti névtan. Mindkét kutatási ágazatban olyan lokalizálható és jórészt időben is adott vagy meghatározható nyelvi jelenségek kerülnek a kutatás látókörébe, amelyeknek Erdély korai történetére nézve nagyonis megvan vagy meg lehet a fontossága.

A) A társadalmi-területi szempontból nagyon mozgékony és így lokálisan kevésbé meghatározó szókészleten kívül a nyelvnek vannak olyan sajátos, meghatározó jelenségei, amelyek a műveltség mindenkori állapotától és változásától lényegében függetlenek, ugyanakkor állandóan megtelepedett, illetőleg települési folytonosságú népcsoportok nyelvéhez szorosan kötődnek. E jelenségek mögött azonos nyelvű népcsoportok közti területi nyelvi viszonyok rejlenek, mégpedig nemcsak statikusan, hanem dinamikusan is, ami annyit jelent, hogy a későbbi vagy éppen a mai nyelvi helyzetek nyelvtörténetileg visszakövetkeztethetők, és a

következtetések a nyelvtörténeti filológiában jó időre visszamenően ellenőrizhetők is. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok azt tanúsítják, hogy egy-egy népcsoport területi helyzetét és mozgását egyes, sajátos nyelvi jelenségek akár megtelepedésüktől máig folyamatosan jellemezhetik.

Azért beszélek hangsúlyozottan „sajátos”, „meghatározott” jelenségekről, mert szempontunkból csak az erősen rendszerszerű, úgynevezett strukturált: fonológiai, morfofonetikai és morfológiai jelenségek jöhetnek számításba. Ilyen jelenség persze sok van a nyelvben, de egy adott területre meghatározó, más nyelvi csoporttól elhatároló jelenség már jóval kevesebb; annál inkább kell ezért az ilyenekre figyelni. Természetesen a történeti nyelvfeldrajzi vizsgálatokban ezeknek a strukturált nyelvi jelenségeknek is ma már szigorúan kötelező a maguk saját, szűkkörű minőségükben is minél nagyobb adattömegben való számbavétele, amelyet elsősorban a korszerű nyelvatlások biztosítanak. Meg kell jegyezni, hogy Erdélyben a magyar nyelvű népcsoportok tetemes részének történetileg helyhez kötődése: települési-nyelvi folytonossága – a nagy, székely területváltoztatást, valamint egyes kisebb néprészlegek költözését nem számítva – nagyon alkalmas terep efféle nyelvfeldrajzi vizsgálatok elvégzésére és azokból történeti következtetések levonására. A székelységben is csak mai lakóhelyére való költözésével ment végbe nyelvének területi átvitele, de a Székelyföldre való betelepülés után már itt is viszonylag nagy volt a lakosság népi-nyelvi folytonossága.

A nyelvfeldrajznak tehát elsősorban település- és népességtörténeti vonatkozásban: a magyar népcsoportok települési folytonosságára és mozgására nézve van a korai erdélyi történetet is meghatározó szerepe.

B) A történeti nyelvtudománynak másik, témánk szempontjából az előbbinél is exponáltabb részterülete a tulajdonnevek vizsgálata. A nevek vallomása történeti következtetések levonására már csak azért is értékhordozó erejű, mert a tulajdonnevek típusai nemcsak visszakövetkeztethetők korai időkre, hanem egyes elemei ez időkre vonatkoztathatóan meg is jelennek konkrétan írott emlékekben. Történeti tanúságtételre felhasználás tekintetében minden tulajdonnév közös vonása, hogy a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet. Persze az egyedi töetimonokra épülő névmagyarázatok is rejthetnek magukban történetileg hasznos hajtó anyagot. Fontos leszögezni, hogy az etimológiát mint egyedi névjellemzőt általában módszertani hiba döntő történeti bizonyítékként elfogadni, következésképpen a történeti névtant, illetőleg annak tanúságtételét még elszigetelt, egyedi nevek problematikájára nézve sem szabad az etimológia kérdéskörére szűkíteni. Viszont ha bizonyos névkategóriák, akár nyelvi eredetükre, akár szemantikai tartalmukra, akár morfológiai tulajdonságaikra nézve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, a tipológia jelentős kritérium-értékkel bírhat többféle kronológiai, területi, etnikai, kultúrhatásbeli stb. következtetés levonásában.

A különféle tulajdonnévi kategóriák legtöbb esetben más-más történeti problematika megoldásaira alkalmasak. Figyelni kell arra is, hogy a névkategóriák között azok tanúságtételének jellegében, illetőleg értékében is vannak különbségek. Ezek elsősorban a személynevek és a helynevek nem egészen azonos nyelvi természetében gyökereznek, és főként nyelv és társadalom kapcsolatának viszonylatából fakadnak. A helyneveknek – különösen a szociálisan fontosabb objektumok neveinek – pontos helyhez kötöttségével és a jelölt-jelölő viszonylatában általában hosszú élettartalmával a személynevek – mindenekelőtt a korai, nem öröklődő, egyelemű névadás személynévi termékei – már eleve nem tudnak versenyre kelni. A helynevek a bennük megtestesülő névadás nagyobb szociális hatókörű, kollektívebb, népibb jellege révén ugyancsak több fényt vethet nyelvi-népi környezetükre, mint a személynevek,

melyek jobban egyéni vagy kiscsoportos kötöttségűek, főként pedig erősebben nyelvi divatjelenségek, a mindenkori szűkebb társadalmi ízlésnek, gyakran személyesen érvényesülő kulturális hatásoknak a letéteményesei. Ezért nagyon óvatosan kell bánni pl. a személyneveknek elsősorban viselőik tulajdonságait (pl. nyelvét, származását stb.) illető következtetésekkel, de még a környezetükre levont tanulságokkal is.

A történeti névtannak egyébként talán a legkényesebb kérdései is a helynevek és a személynevek egymás közti fejlődési és kronológiai viszonyaiban rejlenek, különösen a hely- és személynévi képzők nélküli, pusztán lexémái alapalakjukban megjelenő nevek esetében. Rendkívül tüzetes vizsgálati körüljárást igényel annak megállapíthatósága, hogy a puszta, képző nélkül alakult helynév személynévi előzményű-e, avagy a fejlődés iránya fordított-e, és e kategorizálás által alkalmassá válik-e a másik névkategória nevezett egyedei létének és kronológiájának bizonyítására. E tekintetben a sablonszerű megállapítások hamis történeti hipotézisek, pl. nem létező történeti személyek életre keltésének melegágyai szoktak lenni.

A történeti névtan mai szemlélete és módszertana egyébként mind a csoportos, mind pedig különösen az egyedi nevek tárgyalásában megköveteli az igen részletes, körültekintő bűvár-latot és elemzést, a széleskörű filológiai, mondhatnám mikrofilológiai latravezést és a szigorú kritikai szemléletet. Valós történeti következtetésekre már csak azért is csupán az így nyert névtani eredmények alkalmasak, mert írásbeliségünk legkorábbi emlékeiben – sajnos gyéren – megjelenő magyar nyelvi vagy legalábbis magyar vonatkozású tulajdonnevek éppen ezeknek az emlékeknek a jellege: különböző készülési céljai, körülményei, tartalmi és kronológiai hitelessége, gyakori értelmi homályosságai, íróik egymástól vett névadatainak összekevergetése, tartalmi és olvasati bizonytalanságai stb. következtében szerfölkött kényes problematikájúak.

3. A történeti nyelvészetnek azok az imént vázolt lehetőségei, amelyekkel adalékokat szolgáltat a történettudomány számára, csak akkor érthetők meg a maguk teljességében, ha kissé visszatekintünk e kérdéskör tudománytörténeti hátterére.

Történettudományunk viszonylag hamar felismerte, hogy a nyelvészet eredményeire a korai idők állapotának megismerésében több vonatkozásban is támaszkodni lehet, mégpedig nemcsak úgynevezett őstörténeti kérdésekben, hanem jó ideig a honfoglalást követő kor kutatásában is. Így főként századunk első felében sokrétű nyelvészeti ismeretanyag áramlott át a történettudományba. Ami azonban a helyzetben egykor előnyül szolgált, az idővel nem kevés részletet tekintve, már inkább hátrányba fordult.

A nyelvjáráskutatásban elért korai eredmények a nyelvatlasz-munkálatok megkésése miatt sokáig nem jutottak a történeti nyelvföldrajz szintjére, így az egykor divatba jött területi – mai szemmel már kezdetleges – szóhasználatok – például dunántúli-erdélyi viszonylatban is felismerni vélt szóegyezések – nem jutottak nagyobb figyelemre. Ellenben a történeti névkutatás már a századelőn, de főként Trianon után nagy lendületet vett, és koruk olyan kitűnő tudósai, mint Melich János, Németh Gyula, Pais Dezső az Árpád-kor magyar, illetve magyar vonatkozású névanyagának óriási sokaságát magyarázták meg, sőt Melich az analitikus részutatást e téren akkor elérhető tökélyre fejlesztette. Kutatásaik – Hóman Bálint történettudósi tekintélyének közreműködésével is – igen nagy hatást gyakoroltak a történettudományi ítéletekre is. A második világháború után azonban a történeti névtan politikai okokból hamar tabutémává változott, korjellemzően e kutatási témakörben a történeti nyelvészet jó ideig megrekedt, inkább egyes történészek, Györffy György, Makkai László, Kristó Gyula és mások munkássága jelentett itt új kezdeményeket, hozott frissebb anyagot.

Kétségtelen, hogy Melich, Németh, Pais egykori kutatásainak ma már sok tekintetben nyilvánvaló gyengéiből főként Kniesz István és Ligeti Lajos névtani munkássága és ebben megnyilvánuló erős kritikai érzéke számos részletet helyre tett, de még Moór Elemér nemegyszer szertelenül elrugaszkodó ellenkezéseit sem lehet e tekintetben számításán kívül hagyni, a magyar névtan hajdani klasszikusainak vitatható nézetei azonban még így is mélyen rögződtek történettudományunkban, nemegyszer alapját képezve a korai magyar történetre vonatkozó újabb és újabb hipotéziseknek, és ott találhatók a ma történettudományi műveiben, szintéziseiben is, így a különben nagy érdemű „Erdély történeté”-nek mind a három kötetes változatában (konkrétan persze az I. kötetében), mind az egy kötetes változat vonatkozó részeiben.

Hogy milyen okok, adottságok, felfogások tették Melichék egykor nagy értékű névtani munkásságának számos részletét a mai történeti nyelvészet szemszögéből nézve túlhaladottá vagy legalábbis erősen problematikuská, következésképpen a történettudományban való továbbvitel tekintetében miért kell ezeket kellő óvatossággal kezelni, az részletesebb kifejtést igényelne annál, amit én e keretekben megtehetek. Néhány körülményre azért futólagosan rámutatnék.

Mindenekelőtt arról van szó, hogy a század nevezett névtani klasszikusainak működési idejében a kutatás nem rendelkezett olyan mennyiségű és minőségű forrásanyaggal, amely azóta mennyiségben és minőségben megsokszorozódott. A névtani bizonyító anyag gyér volta a névmagyarázatokban két, egymással összefüggő következménnyel járt: egyfelől a pusztá etimon a fő, legtöbbször egyedüli névmagyarázó elvvé vált, másfelől az etimon tartalmában a felvillanó ötletek váltak meghatározókká. A névmagyarázó tevékenységet általában áthatalmította egy bizonyos romantikus forrás-, nyelv- és történet szemlélet. Ennek jegyében kiváló tudósaink törhetetlen bizalommal hittek, mert hinni akartak például a krónikák, geszták történeti-nyelvi hitelességében, nemcsak még Anonymusban is, hanem talán éppen Anonymusban a leginkább és legkitartóbban. E szemléletre, odaadó hitre Melichtől, Némethről, Paistól egyaránt a megvalló, sőt szenvedélytől áthatott kitételek, megnyilatkozások egész sorát lehetne idézni, jelöl a korhangulatnak és a tudomány tárgyában való hit egyébként tényleg magas sztos megvallásának.

Így a korai forrásokban megjelenő, gyakran egymástól kölcsönözött, ferdített, eseményi háttérükben jól megkevergetett tulajdonneveknek, főként személynéveknek nemegyszer kétes a névi jellege, bizonytalan, változó az alakja, nincs jelentéstartalma, mégis e nevek viselőinek történelmi, cselekvésbeli, kronológiai beállítása sorra-rendre biztos alapként szolgált az említett névfeltételre. A krónika- és gesztáíróknak, mindenekelőtt P. mesternek korabeli műfaji kellékként a tudományosság, a hitelesség, érdekesség benyomásának felkeltésére szánt hely-, még inkább személynév-magyarázatai modernesített, az újkori tudomány nyelvére áttett változataikban keltek újra életre, köszöntek idők távlatából vissza, jelöl a nyelvészeti-névtani romantika akár ösztönös, tudat alatti érvényre jutásának. Az időbeli régiség, a nyelvi hitelesség és mindenekelőtt a legalább közvetve a magyar nyelv múltjába kapcsolás legcsábítóbb nyelvészeti-névtani bizonyosságának akkoriban a török etimon számított, ez nemegyszer még egészen nyilvánvaló magyar nyelvi megoldásokat is háttérbe szorítva sorjázott. A tudományos romantika világos jelei mellett a magyar régiség, eredetiség nyelvtörténeti bizonyításának törekvését egy másik irányból ért hatások is táplálták az egykori magyar névtanban: a trianoni sokknak a magyar tudományosságra általában tett védekezésre készítő hatása, főként pedig a nyertes országok tudományában akkor felburjánzó képtelen névmagyarázatok keltette visszatetszés – emberileg és nemzetileg érthetően – szenvedélyessé hangolta a kor magyar nyelvészeit.

Félreértés ne essék. Történeti névtani klasszikusainknak e problémákkal terhelt is óriási érdemeik vannak nemcsak e tudományágat megalapozó tevékenységükben, hanem sok-sok értékes, jó magyarázatuk időtállásában is. A kérdést azért hoztam elő kissé exponáltabban, mert e kiváló tudós nemzedék hatása méltán óriási volt nemcsak befelé, a magyar történeti névtan irányában – hiszen munkásságuk emelőin nőtt fel azóta minden valamirevaló magyar névtanos –, hanem magyarázataik tömege szüremkedett be történettudományunkba is, és vált ismeretanyagának máig is tartozékává. E tudományos örökség szemlélete és továbbviteli módja kérdésében akartam csupán a figyelmet a föltétlen kritikai mérlegelés szükségességére nyomatékosan felhívni.

Néhány szemléleti alapkérdés és törekvés különösen meghatározóan élte túl e nagy névtanos nemzedéket. Hadd emlegessek föl közülük csupán kettőt. Az egyik az a fentebb már érintett tétel, hogy helynév↔személynév közti fejlődési viszonylatban a személynevek képző nélküli helynevekké válása, amely a Kárpát-medencében kétségtől egyedüli magyar sajátosság, nemcsak a fő, hanem úgyszólván a kizárólagos változási irány, a fordított irány, tehát a helynevek képző nélküli személynevekké válása úgyszólván kizárható. A dogma következménye az lett, hogy helynevek alapján korai időkre nézve bátran lehet személyeket életre kelteni, történeti alakokká megtenni (l. Anonymus). Ennek a hamis elvnek egyik újabban megjelent hajtása, hogy az ispáni várak legtöbbje építőjének nevét viseli, ilyen nevű személyek tehát már jórészt Szent István idején éltek és fontos tisztségeket viselve, történeti személyiséggé léptek elő. Azért hozom e kérdést elő, mert Erdély korai történetére nézve is bőven van vonatkozása. Egy másik „hagyaték” a turkológiai magyarázatok további szorgalmazása, hagyományos tisztelete, bizonyító erejük szilárdságának könnyed elfogadása. Ennek az irányzatnak másodlagos hajtása és egyúttal továbbhurcolásának lecsapódása például Rázsonyi Nagy László nagy számban készített helynévmagyarázata, szintén sok erdélyi vonatkozással, hiszen e területre igen szép számmal jutott belőlük víznevet és helységnevet is célzó egyaránt.

E névtani klasszikusaink idejének, tevékenységének nyomában járó felfogások, eljárások és itt tovább nem sorolható társaik – melyekkel lehet, hogy Melichék, ha élnek, ma már nem is mindenben azonosulnának – magától értetődően ugyancsak sűrű szitájú kritikai szűrőt igényelnek, elsősorban történeti névtanunkban, aztán történettudományi hasznosításuk dolgában.

II. Gyulák vagy gyulák?

1. Dél-Erdély korai magyar történetének egyik fő csomópontja a *Gyula*-kérdés. E témakör természetesen nemcsak annak a szűk személyi „magnak” a problematikáját foglalja magában, amelyet a források a X-XI. századra vonatkoztatottan *Gyula* megjelöléssel emlegetnek, hanem annál sokkal tágabb: az e megjelölés körül fölmeríthető, illetőleg tudománytörténetileg fölmerült kérdések egész sorát tartalmazza, benne az adott korhoz és térséghez kötődő vagy köthető személyek és nevek ágas-bogas ügyeivel.

A Gyula-kérdésnek szerteágazó előzményei vannak. A téma főként amiatt szélesedett ki, hogy a forrásoknak Erdély történetében legkorábbról emlegetett Gyulai tisztségnevükön szerepelnek, ezért a „gyula-gyanús” személyek saját nevük szerint keresendők és találhatóak meg. Így a Gyula-kérdés palettájára fölkerült még Töyötöm, Harka, Zombor~Zsombor, Ajton, Keán, Belöd, Álmos, Árpád, Korszán, Imre herceg, Bogát személye is. Az ide vágó érvelésekkel, feltevésekkel, egyéni interpretációkkal, logikai konstrukciókkal nem kívánok tételelesen foglalkozni, ezt, amellet hogy szétfeszítené mondanivalómat, nem is tartom föltétlenül szükségesnek. A legfontosabb szakirodalmi utalások természetesen e vonatkozásokban is

szerepelni fognak jegyzeteimben, sőt a téma néhány, szerintem is nélkülözhetetlen részletével tüzetesebben is foglalkozni fogok, így különösen a *Gyula-Gyula* megnevezés méltóságnév-személynév viszonyával, továbbá a Töyötöm-Harka-Zombor-, valamint az Ajton-Belöd-Keán-kérdéssel.

Anélkül tehát, hogy a tágabb Gyula-probléma fontos kapcsolatait a következőkben meg akarnám kerülni, tárgyalásom kiindulási pontjaként azt a csoportot veszem számba, amelynek személyeit forrásaink kizárólagosan vagy csupán egy-egy különleges eset kivételével következetesen *Gyula*-ként említene, és amelyet különben szakirodalmunk is szűkebb értelemben „Gyulák”-ként emlegetve a legkorábbi erdélyi történet főszereplőinek tart – még ha bennük többé-kevésbé az előbb felsorolt személyeket látja is megtestesülni.

A személyi számbavétel ilyen, egyelőre leszűkített érvényesítése mögött az az elvi, nyelvészeti-névtani meggondolás áll, hogy a személy azonosításának legfontosabb eleme a megnevezés, beleértve ebbe elsősorban a konkrét személynevet, továbbá az olyan személynevet helyettesítő terminussal kifejezett megjelöléseket, amelyeknek tisztségre, foglalkozásra, társadalmi helyzetre stb. vonatkozó konkrét utalásai alapján a személy jó valószínűséggel identifikálható.

A *Gyula* megnevezés konkrét meglétének meghatározó szerepe, amely mellesleg a szereplő személyek filológiai számbavételét is könnyíti, témánk szempontjából a korai Árpád-kor Gyuláin kívül más *Gyula* nevezetű személyekre nézve is jelentőséggel bír, és tárgyalásunkban ezekre alább még többszörösen sor fog kerülni. Egyelőre azonban koncentráljunk a személyi számbavételben csupán a szóban levő legkorábbi névcsoportra, az egyszerűség kedvéért számozva személyeit.

1. Gyuláról a filológiailag értékelhető, ténylegesen ismert források időrendjét tekintve a legkorábbi híradás Kézaitól származik, aki *Julá*-t a honfoglaló sereg harmadik vezéréül teszi meg, Pannóniába való bejövetelét követő kronológiával hozva őt Erdélybe. Ugyancsak a honfoglaló vezér szerepében jelenik meg e Gyula a XIV. századi krónikaegyüttesben, ám e forráscsoport egyrészt olyan vadástörténetet kapcsol személyéhez, amely időrendileg eléggé meghatározhatatlan, másrészt többé-kevésbé összekeveri őt a 2. és a 3. Gyulával. Ennek ellenére föltétlenül konkrét utalásnak tekinthető, hogy a krónikáiró kétségkívül 3. Gyuláról szólva, ennek történetéhez hozzáteszi: „Non tamen iste Gyula capitaneus, sed ab illo tertius”, miszerint a Szent Istvántól legyőzött Gyula előtt két Gyuláról már kellett tudomásának lennie. A „Madzsar tarihi” szintén a honfoglaló hét vezér között, sorban másodikként említi Gyulát. – E személy léte a fenti bizonytalanságokon túl sem teljesen problémamentes. Három említése valószínűleg csak egy ősforrásra, az elveszett régi gesztára megy vissza. Anonymus vezérnévsorában *Gyula* nem honfoglaló vezérként, hanem későbbi nemzedék fiaként szerepel. A krónikaegyüttesben szerepeltetésében Ákos mester kombinációja is sejthető (l. erről még később is). A magyar forrásoktól részben vagy teljesen független külföldi írók nem tudnak róla. Így nem lehet kizárni, hogy 1. Gyula esetleg csak a krónikásoktól előrevetített képe 2. és 3. Gyulának, a honfoglalás idejéről csekély ismeretanyaguk, ám annak történetét, dicsőségét személyekkel, nevekkal konkretizáló igyekezetük, kényszerük jegyében. Mindenesetre magam is – mint előttem sokan – inkább valós történeti személyiségnek látom, s így – ha bizonyos fenntartással is – számolok vele a továbbiakban.

A 2. Gyulának tekinthető személyt elsőként Szkülitész XI. századi görög történetíró állítja élénk, Γυλάς nevezettel, mint aki a császárvárosba jött (kb. 953-ban), ott megkeresztelkedett, majd „Turkia” püspökévé szentelt térítővel ment vissza hazájába. Minden bizonnyal ezzel a Gyulával azonos az a P. mestertől *Gyulá*-nak (*Geulam* acc., *Gyyla*) nevezett személy, aki nála mint az Erdélyt elfoglaló Töyötöm unokája, Harka fia, Zombor testvére, majd 3. Gyula apja

kerül a képbe. 2. Gyula kap megörökítést a XIV. századi krónikakompozícióban is mint a szép Saroltnak, Géza feleségének apja. Ezt a Gyulát emlegetik meg korábbi görög források alapján XVI. századi orosz krónikák, ismételve a Bizáncban látogatás történetét, de megtoldva azzal, hogy a keresztségben a *Sztefanosz* nevet vette föl. Jóval kétségesebb mindennél annak a kalandozó vezérnek 2. Gyulával való azonossága, akit Ibn Hayyān XI. századi arab történetíró a 942-ben Hispániába betört magyar sereg hét vezére között elsőként és leghatalmasabbnak mondvá nevez meg. A személyi egybevetést a névegyezés lehetőségén kívül a társadalmi főrangúság és a bizánci látogatáshoz kronológiai közelség is támogathatná ugyan, de bizonytalan a magyar vezér nevének arab írásból *T.x.x.l.h*-val visszaadható olvasata (*tīla* = *gyila*?), a megjelölés szemantikai értéke (személynév?, hadi tisztségnév?, törzsfőnév?), nemkülönben Erdélyhez nem kötött, sőt e tekintetben a nyugati kalandozás miatt külön is problematikus volta. – E 2. Gyula történeti személy volta azonban aligha vitatható, ezen sem Anonymus megelőző családfájára vonatkozó leszármazási rajzának kétes hitele, még kevésbé a kalandozó vezér körüli bizonytalanságok mit sem változtatnak. Amennyiben persze a spanyolországi kalandozás vezérneve nem köthető 2. Gyula személyéhez, mint a *Gyula* névnek az Erdélyen kívüli Gyuláktól függetlenül feltűnően korai előfordulását különös figyelemmel kell számon tartanunk.

3. Gyuláról is már XI. századi nyugati források hírt adnak: az Altaichi, illetőleg a Hildesheimi Évkönyvekben az István király által legyőzött Gyula „*Julam* regem” acc.) szerepel; Thietmar krónikájában ugyanő „*Proci* senior” megnevezéssel tűnik föl. Anonymus gesztájában többször is említést kap a „junior” *Gyula* (*Geulam* acc., *Gyla*), családfájának, legyőzése történetének stb. említésével. A XIV. századi krónikaegyüttesben a Gyula-család harmadik nemzedékét képviseli, a történetnek Sarolt megkérésével való színesítésével. Valószínű, hogy ugyanez a *Gyula* szerepel a nagy Gellért-legenda Ajton-epizódjában is, mint István királynak előbb kegyeltje, majd elűzöttje, bár az eseményleírásban kronológiai hézag van, Ajton leverése ugyanis alkalmasint később történt, mint Gyula elfogása, illetve rabságba vetése. Ha netalán István környezetében más személy viselte e nevet, akkor ez esetben az erdélyi Gyula-családtól független, viszonylag korai *Gyula*-névelőfordulásról van szó. – 3. Gyula történeti helyzete a forrásokból igen világosan kirajzolódik, amit nem befolyásolnak az itt-ott eltérő részletek, amelyek legföljebb annak tanúságai, hogy a följegyzők értesülései még erről a Gyuláról sem voltak sem teljesen egybehangzóak, sem mindenben pontosak.

Az Erdély legkorábbi történetében kiemelkedő szerepet játszó Gyulák megnevezési témája 3. Gyulával lezárul ugyan, de magának a családnak a története nem, hiszen Saroltnak, 3. Gyula testvérének két nemzedékbeli leszármazottain (István, Imre) kívül ismeretes még 3. Gyula két fiának, Bojának és Bochnyának az ügye is. Itt most ezt nemcsak a névkülönbözés okából nem részletezném, hanem főként azért, mert a Gyula-fiakhoz fűződő kérdések másféle vonatkozásban nagyonis hozzátartoznak Dél-Erdély korai problematikájához, ezért más összefüggésekben keríték rájuk sort.

A három korai erdélyi Gyulával természetes nem ér véget magának a *Gyula* névnek a története sem, sőt csak később terebélyesedik ki igazán. Okleveleink csupán az Árpád-korból még több száz adatot szolgáltatnak rájuk, és bár az egyes személyekhez kötésükhöz nem mindig elegendők a forrásokbeli információk, a XIII. század végéig több tucat e néven nevezett személy kirajzolódik belőlük, mégpedig az ország legkülönbözőbb részeiből. Mutatóban néhány adat: 1089-90: *Gula* nádor; 1141-6: *Jula*; 1201: *Jula*, erdélyi vajda; 1204: *Jula* ispán; 1213: *Jula*, Vata fia, *Gyulam* (acc.), Costa fia; 1219: *Gyvla*, a Rátolt-család tagja; 1219 k.: *Julad* (kicsinyítő képzős név), Zala megye; 1222: *Gyule* (gen.), Barakon apja, *Jula*, főpohárnok, Gyula vajda fia; 1230: *Gyvla*, Leusták fia; stb. – Egész sor, már az Árpád-korból is adatolható – személynévi eredetű – helynév, legtöbbször helységnév is

tartalmazza e nevet, szintén a legkülönbözőbb vidékekről: 1214: Capitali *Iulensis* (vö. 1313: *Julamonastra*), Békés megye; 1258: *Julakuta* kút, Baranya megye; 1261/1271: *Gulai*, Borsod megye; 1265: *Gyula*, Sopron megye; 1267: *Iula* mediesy, Küküllő megye; 1285: *Jula*, Baranya megye; 1288: *Julafener*, Esztergom megye; és még több mint két tucat helység, középkori adatokkal.

Meg kell itt jegyeznem, hogy mind a korai erdélyi Gyulák, mind a későbbi így hívott személyek és ilyen nevet tartalmazó helységek írott változatai az ómagyar kiejtésben általában *žila*-ként (= kb. *Dzsulŕ*) hangzottak. Így olvasandók tehát nemcsak a *g*, *gi*, *gy*, *ge* kezdetű írásformák, hanem a névkezdő *j*, *i*-vel írottak is. A név esetleges török etimonja (l. alább) ugyan – az ótörök szókezdő *ğ ~ y* váltakozás folytán – *ž*-t is, *j*-t is tartalmazott, sőt az ómagyarban is volt a töröktől független *ž ~ j* hangváltakozás, a magyar *j* kezdőbetűs adatok azonban nem e fonémavariációkkal függenek össze, hanem bennük a *j*-s írásmód tudatos latinosítás eredménye; előidézője egyrészt a latinban hiányzó *ž* hanghelyettesítése, másrészt a magyar *Gyula* névnek a latin *Julius*-sal való tudós népetimológias azonosítása. Ez a jelenség tükröződik abban is, hogy a források *Gyulá*-iban helynévként jóval kevesebb a *j*-vel írt alak – következményeként a helynevek élő nyelvi formái visszaadási szokásának –, mint a latin megfelelőt vagy vélt megfelelőt szokványosan visszaadó személynevekben.

2. A lényegében a legkorábbi hármasszemélyi csoportra összpontosuló Gyula-kérdésnek egyik igen fontos részlete, hogy e személyek *Gyula* megnevezése köznévi vagy tulajdonnévi értékű-e, azaz hogy *gyula* tisztségnév (méltoságnév) rejlik-e benne, avagy az egyedileg azonosító *Gyula* személynév? Ennek a látszatra csupán elméleti jellegűnek tűnő problémának nagyonis megvannak az egész témakörre kiható gyakorlati következményei. E kérdésfelvetés még akkor is választ vár, ha a köznévi és a tulajdonnévi kategória elválasztása igen bonyolult nyelvtudományi kérdés, és ha a laikus nyelvérzék számára ma is elmosódik, korábbi időkre nézve, így az írásbeli emlékek szerzői számára is még inkább elmosódott a különbségtételnek mind a lehetősége, mind a szükségessége. De a probléma azért sem kerülhető meg, mert az eddigi szakirodalomban – mint már utaltam rá – úgyszólván teljesen általános volt az a nézet, hogy az államalapítás előtti idők *Gyula* megnevezései voltaképpen egy korai magyar, majd sajátosan erdélyi kötöttségűvé, helyi színezetűvé vált tisztség kifejezői, nem pedig eredeti köznévi jelentésüket már elvesztett személynevek, illetőleg hogy az összmagyar, majd a helyi erdélyi magyar történelem legkorábbi gyulai a forrásokban tisztségnévük mögé rejtőztek, ugyanakkor volt saját nevük is, amely a X-XI. század magyar történelme egyes ismert személyiségeinek nevével azonos. Ez az ügy véleményem szerint perújítást érdemel: a tudománytörténetileg kialakult tételt legalábbis erősen meg lehet kérdőjelezni.

A közhellyé vált tétel hármasszemélyi alapon nyugszik. Legkonkrétabb tartalmúak kétségkívül a források ide vonatkozó utalásai. A *Dzsahānira* visszamenő mohamedán forrásszövegeknek a magyarok két vezetőjére vonatkoztatott *k.nd.h* és *ğ.l.h* neve néhány előfordulásában éppen személynévnek is értelmezhető volna, mégis a címre többször kifejezetten utaló kitételek, valamint a két személy funkciójának leírásai világosan tisztségnévi értékre utalnak. A *ğ.l.h* méltóság szerepét egybehangzóan az egész nép tényleges, gyakorlati vezetőjeként állítják be, aki főként hadi dolgokban jár el. – Konsztantinosz is félreérthetetlenül közli, hogy a magyaroknak van *γυλᾱς* méltoságneve, s ennek a *καρχᾱς*-szal együtt 'bíró'-féle a jelentése, csak rangosabb emennél; értelem szerint mindkét tisztségnek az egész népre kiterjedő a szerepe. Sajnos, a bizánci uralkodó éppen a *γυλᾱς* esetében nem mondja meg, hogy e címet milyen személynevű magyar főember viselte, holott több más magyar tisztséget is említ még, hozzájuk tartozó személyeket személynevükkel megnevezve: például Levedet és Álmost *βοεβοδος*-ként titulálja, Álmos, Árpád, Liüntika, Falisz *ῥαχοι*-ok; sőt nemegy esetben a

tisztségnév közvetlen szerkezetben, értelmező jelzőként áll a személynév mellett: ὁ Αρπαδής, ὁ μέγας Τουρκίας ἄρχων, Τὸν Ὁαλίτζω, Τὸν νυνὶ ἄρχοντα stb.

Szól arról is a császár, hogy az egyes magyar néprészlegek, a törzsek vezetői is ἄρχων címet viselnek. – Azok a hazai források, amelyek a legkorábbi magyar/erdélyi történet főszereplőit *Gyula*-ként jelölik meg, tisztségüket valamennyire is sejtető leírásokat nem tartalmaznak. Tisztségükre vonatkozatható értelmező jelzőik többször előkerülnek ugyan, de ezek oly széles szemantikai skálán mozognak, hogy abból konkrét jelentéstartalomra nem lehet következtetni. Így 1. Gyula értelmezője *capitaneus, dux magnus et potens, dux srtype mobilissima, haubtman*; 2. Gyuláé ἄρχων, *herr*; 3. Gyuláé *dux, rex, ein grosser hertzog und gewaldig*. Alighanem csak a Gyulák főember, vezető voltát akarják kifejezni.

A tétel második pillére a név eredete. Ez sajnos máig sincs sem az etimon egészére, még kevésbé jelentéstartalmára nézve megnyugtatóan tisztázva – ha ez a csekély számú, bizonytalan fogódzó miatt egyáltalán lehetséges. Annyi bizonyos, hogy nem eredeti tartozéka nyelvünknek; s valószínű, hogy jövevényként hozzánk keleti nyelvekből, elsősorban a törökből kerülhetett, feltehetően a kései ősmagyar korban. Többféle török származtatása közül kettő jöhet számba, de egyikben sem mutatható ki méltóságnévi megfelelés. Egyik etimonja csak török törzs-, nemzetség- és személynévi előzményekre utal; másik eredeztetésének ’fáklya’ jelentésű török köznév az alapja, melynek szemantikai körében a személynévi tartományban mutatkoznak továbbfejlődési analógiák. Mindenesetre szilárd teóriákat önmagában erre az etimológiai háttérre építeni aligha volna szerencsés.

Az említett tétel harmadik támasza a névélettani folyamatokból ismert elvi lehetőség. Az erdélyi vonatkozásokat tartalmazó forrásanyagban tükröződik egy sajátos névtani helyzet: e térség korai történetében uralmi szerepű három személy sorozatosan azonos megjelöléssel tűnik föl. És mivel e megnevezés történetesen alakilag is, tisztségnévi voltában is azonosnak látszik a más, nem erdélyi, de magyar vonatkozású forrásokban említett és esetleg etimológiai oldalról is támogatható létű korai magyar tisztségnévvel, magától kínálkozik a feltevés, hogy itt összefüggések lehetnek: az erdélyi Gyuláknak a forrásokban konkrétan előforduló, többszörös *Gyula* megnevezése a tisztségnév időbeli és térbeli továbbélését jelzi és egy-szersmind igazolja vissza. Bár a kiindulást tekintve – láttuk – felmerülhetnek nehézségek, a folyamat végbemenetelének lehetősége elvileg nemigen vitatható. Más kérdés persze az, hogy a források erdélyi kötöttségű megnevezéseiben a folyamat eredménye továbbra is tisztségnévi értékben jelentkezik-e, vagy hajdani nyelvi-névadásbeli változásoknak Erdélyben is érvényesülő személynévi eredményeiről van-e csupán szó, amelyek külön, sajátos erdélyi tisztségnév meglétét a személynév egyedi azonosító jellegénél fogva már nem feltételezik. További megfontolások mérlegelése nélkül e kérdésekben állást foglalni nem tanácsos.

Szögezzük le mindjárt azt az objektív tényt, hogy a korai/erdélyi Gyulák említése minden ismert forrásban kimondottan személynévként fordul elő. E név szöveghelyzete semmi különbséget nem mutat sem forrásai más személynéveihez, sem a későbbi *Gyula* nevek írásbeli megjelenéséhez képest. A *Gyula* más nevek – kétségtelenül személynévek – társaságában, névfelsorolások tagjaként is szervesen illeszkedik a többi közé. Mellette is sokszor ott vannak azok a tisztségjelölő terminusok, amelyek kategorikusan kizárják a velük társult nyelvelem ugyanilyen funkcióját, és amelyek említett változatosságukkal (*rex, dux, capitaneus* stb.) különben sem valami speciális funkciónak, hanem egyszerűen a vezető társadalmi szerepnek, főrangúságnak a kifejezői akarnak lenni. A *Gyulá*-nak mondott személyek más olyan névvel általában nem fordulnak elő a forrásokban, amelyek a szöveg világos vallomása szerint azonosíthatók lehetnének más néven, mégpedig szokványos személynéven megnevezett személyekkel, és akik személynéve e körülménnyel legalábbis valószínűsíthetné e személyek

Gyula megnevezésének tisztségnévi voltát; két olyan esetről, amely látszólagos kivételként igazolhatná a Gyulák emez általános névhelyzetét, a következőkben még szólok.

Hogy a *Gyula* személynévi értéke nagyon régen kialakult a magyarban, azt a korai/erdélyi *Gyula*-névcsoporton nyilvánvalóan kívül eső, emezeknél általában később feltűnő *Gyula* nevek bizonyítják. Az Árpád-kor *Gyula* személynéveinek igen nagy száma, nyugodtan mondhatni erős kedveltsége jól jelzi, hogy e kiterjedésedés mögött aligha állhat rövid időtartamú, robbanásszerű magyar nyelvi névfejlődési folyamat. Ezt a körülményt csak még jobban megerősíti a *Gyula* nevet tartalmazó, ugyancsak tekintélyes számú korai helynév léte: ezek nemcsak azonos nevű személyek előzetes névadó voltát jelzik, hanem adatolhatóságuk kronológiájától függetlenül archaikus névtípusokban is gyakori a szereplésük, így pusztán személynévek helységnevekké válásában, vagy archaikus képzésekben, l. pl. a már idézett Baranya megyei *Gyulaj* helységnéven kívül: 1328: *Geulai*, Szabolcs megye; 1357/1358: *Gulay*, Tolna megye; stb.

E hatalmas méretű „későbbi” *Gyula*-névanyaggal kapcsolatban fontos még megjegyezni a következőket. Ne feledjük, hogy az erdélyi Gyulákat krónika-gesztá típusú forrásokból ismerjük, az utánuk következőket viszont oklevelekből. Ha meggondoljuk, hogy a korai Árpád-korból aránylag milyen kevés hiteles oklevél maradt fenn, a XII. század közepéig fölbukkanó két *Gyula* név inkább csak véletlen hírnökeként értékelhető az 1200-as évek legelején meginduló *Gyula*-áradatnak. És akkor még nem is számoltunk sem a spanyolországi kalandozásoknak, sem István király udvarának azzal a két *Gyulá*-jával, akik esetleg mégsem tartoztak az erdélyi Gyulákhoz, és nem vetettünk számot korai helynévtípusok névadó Gyuláival sem. Továbbá a 3. erdélyi Gyula István királytól 1003-ban legyőzetése után még jó ideig élhetett, hiszen a források vele kapcsolatban többrendbeli további eseményről tudósítanak. Ugyanakkor az első „későbbi” Gyula, comes palatinus 1089-90-es hiteles oklevélben szerepel, tehát a század közepénél sokkal később nem születhetett. Így e két Gyula életét legföljebb néhány évtized választja el. E tényekből az következik, hogy a *Gyulá*-nak mint személynévnek az ismerete és használata megszakítatlan folyamat volt a korai Árpád-korban, ami egyrészt messze nyúló gyökerekre, akár a honfoglalás előttre visszavezethet, másrészt azt tanúsítja, hogy e névfolyamatban nincs ok olyan cezúrát látni, amely minőségi különbséget feltételezhetne egyfelől tisztségnévet viselő korai/erdélyi Gyulák, másfelől már személynéven szereplő későbbi Gyulák között. Ne feledjük továbbá azt sem, hogy a *Gyula* névnek nemcsak időben volt összefüggő folyamata, hanem az adatok, főként a jól lokalizálható helynévi adatok tanúsága szerint eléggé kiegyenlített volt országos elterjedtsége is. Névföldrajzi viszonylatban sincs indoka annak, hogy a Gyulák Erdélyhez kötöttsége a személynévi minőségtől eltérő, más névminőséggel, tisztségnévvel szükségszerűen járjon együtt, illetőleg ilyen sajátos, regionális jelleggel őrizzen meg.

A forrásokból biztosan tudjuk, hogy 2. Gyulának volt még egy neve, a *Sztefanosz*, 3. Gyulát pedig Thietmar magdeburgi érsek krónikájában *Prokuj* néven találjuk megemlítve. Ez a körülmény azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a nevek képviselik a kérdéses személyek valódi személynévét, következésképpen a *Gyula* nevezet ilyen minőségét kizárják, illetőleg más, tisztségnévi voltát igazolják – amire főként *Prokuj* esetében hivatkozni szokás. Való igaz: óriási névanyagot tartalmazó korai emlékeinkben a személyek egy néven, kimondottan identifikáló, tehát személynéven jelennek meg. Ez azonban minden bizonnyal csak az írásbeliség felszíne, az élő, beszélt nyelvben azonban nagyon régi időktől kezdve jóval „mozgékonyabb” volt a névadási/névviselési helyzet. Elsősorban ragadványnévi jelleggel a személyek jó része akár ideiglenesen, akár állandóbban több nevet is viselt, a keresztség felvétele után pedig az egyéni névskála is tovább növekedett a keresztségben kapott név belépésével. Hogy a nevek aztán hogyan birkóztak egymással, azt a mindenkori személyi és

környezeti körülmények döntötték el, a legtöbb esetben az egyik név kiszorította a másikat. Ez a folyamat az ómagyar írásbeliségben sokáig tükröződik abban, hogy egyes személyeknél a világi (ragadvány) név került uralomra, másoknál az egyházi. Egyes, a filológia számára szerencsés esetekben azonban kivételesen beszüremkedtek az írás szintjére egyazon személyre nézve váltakozó nevek is, általában természetesen személynevek váltakozásával. Két fő típusuk jól ismeretes. Az egyik az, amikor az egyén fő, eredeti, világi, stb. neve mellett megjelenik az egyházi: nyilván ezt tükrözi a közismert *Vajk ~ Ěstěfán* viszony. A *Gyula*-témában ezt képviseli 2. *Gyula Sztefanosz* neve, amely sima ügy, hiszen tudjuk, *Gyula* e nevét Bizáncban kapta, a keleti kereszténység felvétele során. Más kérdés, hogy maga és környezete nem maradt-e meg továbbra is a *Gyula* használata mellett. A másik váltakozás-típus az alapnév mellett a ragadványnév vagy -nevek feltűnése; ilyen a *Béla* (= *I. Béla*) ~ *Belin*, *Benin* 'bölény' és valószínűleg még *Pugil* '?' viszony. A *Gyula*-kérdésben erről vagy hasonlóról lehet szó. Az ügy azonban komplikáltabb az előbbinél, kissé részletesebben kell szólni róla. Mindenesetre a *Sztefanosz* is, a *Prokuj* is simán illeszkedik a névadás szokványos eseteibe, a *Gyula*-hoz való viszonyuk a személynévi kategóriában mellérendelő, variációs jellegű, ami természetesen nem zárja ki a használati szituációban, a hangulati velejárókban stb. közöttük fennállható különbségeket. De nem minősítik egymást egy másik névkategóriába szorító jelleggel.

A fentiek alapján a *Prokuj* nevet is lehetne a névkategórián belüli közönséges ragadványnévnek tekinteni, amelyet még külön is indokolhatna új politikai, társadalmi, nyelvi környezetbe kerülése (hazai források *Gyulát* e néven nem ismerik). Valószínűbb azonban, hogy az elnevezésnek különlegesebb magyarázata van. Úgy látszik ugyanis, hogy Thietmar saját, „művi” alkotása, amely a beszélt nyelvi névhasználatban esetleg nem is létezett, csupán az érsek krónikájában, írásban született meg. Thietmar pontosan tisztában volt *Gyula* történetével, családi hátterével, tudta, hogy *István* király nagybátyja – expressis verbis „avunculus regis Pannonici”-nek mondja –, tudta, hogy az elűzött rokon rabsága után, már öregedő koraiban – megjelölésében „senior”-ként –, családjától elszakítva került/menekült idegenbe. Ugyan-akkor a főpap minden bizonnyal beszélt szláv nyelvet, lausitzi születése alapján feltehetően a szorbot. *Prokuj* pedig szláv nyelven szó szerint annyit jelent, mint 'elhagyott, maradék nagybátya'. Arról lehet tehát szó, hogy az érsek tudós, történetíró voltának megfelelően és bizonyosságként szláv nyelven értelmezte *Gyula* családi státusát. Hogy ez nem üres feltevés, arra a mondott feltűnő összefüggéseken túlmenően alkalmasint magától Thietmartól van érdekes analóg bizonyíték. Tudniillik ugyanabban a szöveggörnyezetben, ahol *Gyuláról* ír, említi *István* anyját, *Gyula* testvérét is, de nem nevezi meg saját nevén, ahogy azt *Gyulával* sem tette, hanem szinte személyi jellemzői szerint szlávósítva, értelmezve nevesíti, *Beleknegini*-ként, ami szláv nyelven annyit tesz, mint 'fehér/szép úrnő'. Thietmárnak ehhez is tudnia kellett, amiről *Sarolt* messze földön valóban híres volt: szépségéről és uralkodói rátermettségéről; vö. „Beleknegini id est pulchra domina, Sclavonice dicta”. Azt azonban már semmiképpen nem tenném föl, hogy Thietmar bármit is tudhatott volna arról, hogy *Sarolt* török eredetű nevében etimologikusan is benne lehet a 'fehér asszony' jelentés. Nemcsak azért kételkedem, mert e név török etimológiával szemben magyar nyelvtörténeti nehézségek merülhetnek föl, hanem elsősorban azért, mert amennyire valószínű, sőt biztos a merseburgi érsek szláv nyelvi ismerete, annyira valószínűtlen ez a török nyelvre nézve, nem is szólva efféle etimológiai bravúr lehetőségének komolytalanságáról. Persze az előbb mondottak értelmében ennek a török problematikának a bekapcsolására nincs is szükség, csak tudománytörténeti okból említem.

Ezek után persze fölvetődhet az a kérdés, hogy ha a *Gyula* ~ *Sztefanosz*, esetleg élő nyelvi szinten még a *Gyula* ~ *Prokuj* névviszony is szinonimikus kapcsolat tényét, illetőleg lehetőségét rejti magában, akkor a többi gyanúba vett gyula, Álmóstól Imre hercegig és Töyötömtől Ahtonig, miért rekesztődik ki az efféle viszony lehetséges résztvevői közül, miért nem lehetett *Töyötöm* ~ *Gyula* stb. névkettősség is, – ahogyan a szakirodalomban implicite fölteszik. Ennek több oka is van. Legfőképpen az, hogy a forrásokból konkrétan tudjuk, hogy 2. Gyulának volt *Sztefanosz* neve is, 3. Gyulát pedig, ha nagyon esetlegesen is, de az élő nyelvi névadás szintjén és más nyelvi közegben is nevezhették *Prokuj*-nak, ahogyan Thietmar említi. Arra ellenben egyetlen számbajöhető adat sincs, hogy a névileg mindig konkretizálható erdélyi Gyulákat nemhogy más néven, a gyanúba hozott kortársak nevéen is említették volna, de akár halvány utalás is fölvetődne a kútfők bármelyikében ilyen azonosságra. Persze nyilvánvaló, hogy a források igen hézagosak, esetleges tartalmúak, sokszor megbízhatatlanok, kronológiailag zavarosak stb., de messzi idők dolgait fürkészve beléjük legalább kapaszkodhatunk, viszont ha tőlük – nagy valószínűséggel kimutatható tévedéseik, célzatosságaiak leszámításán túl is – elszakadunk, akkor úgy járunk, mint az egykori bűvész, aki földobta a kötelet, majd fölmászott rá. – De tovább menve, felmerülnek például a kérdésben kronológiai abszurdítások is. Ha mondjuk – mondják – Töyötöm gyula volt, akkor hogyan lehetett ugyanabban az időben 1. Gyula is gyula, vagy ha Zombor ~ Zsombor gyula volt, akkor hogyan lehetett egy időben 2. Gyula is gyula stb. Jó, tegyük föl, hogy a személyek voltak azonosak, csak éppen kettős néven szerepeltek a forrásokban, pl. egyszer *Árpád*-ként, másszor *Gyula*-ként vagy egyszer *Zombor*-ként, máskor *Gyula*-ként emlegették volna aszerint, hogy a szövegíró éppen a személynevet vagy a tisztségnévet akarta kiemelni. De amellett, hogy a forrásszövegekben – az *Árpád* – *Dux* típus kivételével – nemigen van ilyesmire konkrét fogódzó, olyasféle hibákat azért például még a nagy fantáziájú Anonymusról se tehetünk föl, hogy két személyben egymást nyilván kizáró tisztség viselőit két személyként együtt szerepeltesse, mégpedig az egyiket konkrét személynevéen, a másikat a tisztséget megjelenítő *Gyula* néven; márpedig ott van gesztájában testvérként *Zombor* és *Gyula*. De együtt van Kézainál is mint honfoglaló vezér *Árpád* és *Gyula*, a krónikakompozícióban is kortársakként *Keán* és *Gyula* és még folytathatnám a sort a tudománytörténetileg gyulaként gyanúba vett személyek körül. Mondhatni persze, hogy a források szerzői a X. századnál jóval későbbi időkben talán mit sem tudtak már a gyulaság intézményéről, és nem zavarta őket az efféle együtt szerepeltetés. Igen ám, csak hogy maguknak a tőlük leírt időszakoknak a társadalmi-nyelvi közegében kizártnak tekinthető, hogy ilyen tisztséget, amely akkor társadalmi-politikai szempontból annyira meghatározott és kényes érzékenységgű lehetett, két személy viseljen egyszerre, márpedig pl. egy gyula tisztségű *Zombor* nevű és egy gyula tisztségű *Gyula* nevű személy együttes léte csak ezt a helyzetet valósította volna meg. Akkor pedig vagy azt kell feltennünk, hogy az így összehozott személyek együtt szerepeltetésében mindig tévedtek a krónikások, vagy azt, hogy a tőlük névileg valóságúen ábrázolt időben gyula tisztség nem vagy már nem is létezett, csupán *Gyula* személynév, és akkor a Magiszter képzelete szerint pl. *Zombor* és *Gyula* minden tisztségbeli ütközés, minden kommunikációs zavar nélkül élhettek volna testvérként.

A tisztségnevek értéke idővel természetesen változik, sorsuk minden nyelv tanúsága szerint a devalváció felé vezet. Gyors és jelentékeny értékcsökkenéssel járó jelentésbeli átalakulásuk azonban általában csak drasztikus történelmi változások során és következményeképpen alakul ki. Témánk szempontjából ilyen fordulat lehetett a honfoglalás és az államalapítás, a köztük levő időkre nézve ez már kevésbé tehető föl. Ha a honfoglaláskor a *gyula* cím élt, vagy mondjuk inkább: élt még abban a jelentéskörben, amelyet a mohamedán kútfők meghatároztak, akkor e cím – és vele témánk – szempontjából Árpád (esetleg Korszán) személyének és gyulaságának különleges jelentősége van. *Gyula* címét feltehetően nemcsak élete

során viselte, hanem – még ha a hatalomban közvetlen örökösei e címet esetleg nem is vitték már tovább –, az ő egy ideig bizonyosan ható hírneve, jó emlékezete révén e cím még azután, legalább néhány évtizedig, de talán az államalapításig is ismert, védett lehetett. Ha viszont Árpád gyula volt, ennek fénye, „foglaltsága” folytán az erdélyi Gyulák vagy a szakirodalom ide vonatkozó személyi tágitása során gyanúba vett más, további gyulák aligha kaphatták meg és viselhették ugyanezt a címet: 1. Gyula bizonyosan nem, 2. Gyula valószínűleg nem, de kétséges lehet 3. Gyula gyulasága is. A nyelv általában nehezen tűri az efféle zavaró homonimiát, a tisztségszavakban különösen nem, olyan kényes cím esetén, mint amilyen a maga korában a *gyula*, semmiképpen sem. Persze még a *gyula* értéke, jelentésköre is változhatott valamit az államalapításig, Konsztantinosz egyébként nem könnyen értelmezhető, a mohamedán források meghatározásához nehezen illeszthető ’bíró’-utalása is, amennyiben valóban szinkrón értékű volt, és nem már csak hagyományt idézett vagy félreértésen alapult, jelezheti a módosulást. Olyan változás feltevésére azonban sem a viszonylag rövid időköz, sem a magyar nyelven belüli regionalitás nemigen ad okot, hogy az össznépi tisztséget jelölő, a hagyomány erejével érzelmileg is védett *gyula* átléphetne volna a szinkrón szinonimia lehetséges határait, és mellé egy „ellen”-*gyula* tisztség, illetőleg tisztségnév is létrejöhetett volna. Az ómagyar nyelv ismert nagy területi azonosságát tekintve az egész magyarág feletti uralmat jelölő *gyula* tisztségnév viselésére egy Árpád, esetleg Korszán jogos és méltó lehetett volna, de az erdélyi területiségbe „zárkózott”, bármily nagyhatalmú Gyula aligha.

Ami pedig a *gyula* tisztségnévnek egy új nyelvi minőségi fokra, a személynevek kategóriájába átlépését illeti, számolni kell a tisztségszavak és a személynevek viszonyának nem szokványos voltával is. Minden személynév végső fokon köznévi eredetű, a *Gyula* is nyilván az: ha saját, belső nyelvi fejlődés, akkor közvetlenül egy megelőző *gyula* köznéből, ha jövevényelem, akkor közvetetten, olyan személynévből, amely az átadó nyelvben alakult köznéből. De a személynévvé fejlődésnek mindenkor és mindenhol az a tipikus vonása, sőt lényege, hogy a személynévi állapot rendkívül gyorsan maga mögött hagyja a köznévit, azaz igen hamar jut olyan helyzetbe, hogy nem tartalmazza a köznév eredeti jelentését. Nos, a tisztségszavakból alakult személynevek közéletileg rendkívül mozgékony, érzékeny volta miatt minden személynév-típusnál gyorsabban szakadnak el köznévi alapjuktól. Ez a sajátság a magyar névadás alakulásában jól tetten érhető: míg a tisztségszavakkal a személynévadási folyamatokban különben sok rokon vonást mutató foglalkozásnevek, sőt még a népszó is „tűrik” a belőlük alakult személyneveket, a tisztségszavak nem. Innen van, hogy névadásunknak a korai, úgynevezett „dictus”-nevek, majd családnevek kialakulása korabeli példáiban gyakran találjuk, hogy a kovács neve *Kovács*, a szláv etnikumú, nyelvű személy neve *Tót* stb., olyan névhelyzetre nemigen akadunk, hogy az ispán neve *Ispán* (pl. *,„comes dictus *Ispán*”), a bíró neve *Bíró* (pl. *,„iudex dictus *Bíró*” stb. lenne. Úgy látszik különben, hogy a *Bíró*-féle és persze a *Király*, *Herceg*, *Hadnagy* stb. neveink jó része nem is közvetlen motiváció révén keletkezett. Nem valószínű, hogy éppen a *Gyula* személynév jelölte volna közvetlenül, szinkrón a gyulaság tényleges viselőit. Mint ahogyan a történelmileg, forrásokbelileg kapcsolódó névanyagban nyilván ugyanez a tisztségnév-személynév viszony áll fent: *Kean* nem viselt káyan-kán méltóságot, *Kend* (vö. Anonymus: *Cundu*) biztosan nem volt kündü, *Harka* (vö. Anonymus: *Horca*) sem volt harka stb. Az utóbbival kapcsolatban magától a Bíborbanszületettől tudjuk, hogy éppen az anonymusi *Harka* idején – ha ilyen nevű személy egyáltalán élt akkor – Kál, majd Bulcsú volt a harka.

A Gyulák tisztségnév-személynév-kérdését nem névtani fontoskodás céljából taglaltam ilyen részletességgel. Azt kívántam bizonyítani, és nem csupán tézisként kijelenteni, hogy azok a *Gyula* nevek, köztük kiemelten a korai/erdélyi Gyulák nevei, amelyek forrásainkban előfordulnak, egytől egyig a személynévi kategória képviselői. Félreértés ne essék: ha a magyar

gyula tisztségnév származtatása körül nem is látok mindent tisztázva, és ha a meglétéről szóló tudósítások sem adnak teljesen feleletet a körülötte felmerülő szó- és jelentéstörténeti kérdésekre, sem azt nem volt szándékomban kétségbe vonni, hogy ez a tisztségnév egykor 'a népközösség egésze fölött tényleges, cselekvő hatalmat gyakorló vezér' jelentéssel létezett a magyar nyelvben, sem azt, hogy *Gyula* személynévünk erre a tisztségnévre megy vissza. Úgy tartom, e tisztségnév bizonyosan még honfoglalás előtti tartozéka nyelvünknek, de feltehetően tovább élt vagy legalábbis ismert volt a X. században vagy annak jó részében is. Személynevesülésének is bőven meglehettek a kései ősmagyar előzményei, csak adataink nincsenek róla, mint ahogy honfoglalás előtti magyar személynévekről általában is alig-alig vannak. Nézetem szerint a honfoglalás korára már nagy valószínűséggel szétválhatott a *gyula* tisztségnév és a *Gyula* személynév, tehát *Gyulá*-kat jórészt már a kései ősmagyar kor végén sem nevezték el gyulaságukról, és a gyulaság már ekkor sem járt föltétlenül együtt a *Gyula* személynév viselésével, lehetett ez már akkor is elsősorban divatnév, amely ment tovább a korai ősmagyarban is. Mindezt névtani eredetkategóriában kifejezve: a *Gyula* mint személynév belső magyar nyelvi fejlemény, nem jövevénynév, magyar tisztségnévi *gyula* előzménye a jövevény. Hogy ezt a személynévet a magyarság hozta magával a Kárpát-medencébe, és nem itt vette át, annak bizonyága, hogy a honfoglalás táján és utána személynévi nyoma egyetlen környező nyelvből sem mutatható ki.

Úgy vélem továbbá, hogy a korai *Gyula* névcsoport sem közmagyar, sem erdélyi viszonylatban nem bizonyítja, csupán eredetében, múlt időkre vonatkoztatottan jelzi viselőinek *gyula* tisztségét. Nincs tehát dolgunk valami külön, erdélyi főrangú tisztséget takaró, igazoló nevekkal sem, a *Gyula* nevek viselői a X. században is ugyanolyan jellegű, értékű személynév birtokosai, nevezettjei voltak, mint akármelyik más korabeli magyar. Következésképpen nem látok semmi nyomós okot a *Gyula* nevek mögött, viselői között más személynévű kortársakat keresni.

Talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a *Gyulák* névkérdéséről itt mondtak kizárólag a konkrét témafelvetésre érvényesek, s nem kívánnak semmiféle állásfoglalást tartalmazni a X. század körüli magyar történet más fontos kérdéseiben, még olyanokban sem, amelyek bizonyos szálakkal összefüggenek a most tárgyalt témával, mint például a gyulaság intézményének társadalmi-politikai háttere, a kettős „királyság” ügye és hasonlók. Ezek nem tartoznak sem mostani feladatomba, sem kompetenciámba.

3. A következőkben a korai/erdélyi *Gyulák* státusáról kívánok beszélni.

A három korai *Gyula* egymáshoz való személyi viszonyát illetően forrásaink itt-ott tartalmazznak ugyan hézagokat, ellentmondásokat, mégis szoros összetartozásuk a krónikások utalásainak, a *Gyulákat* egyaránt vezetőkként, főemberekként beállításuknak, további nevük egybehangzásának alapján nemigen lehet kétes, hogy e személyek egy családnak, de legalábbis egy nemzetségnek a sarjai. A szakirodalom öröklődő nevük és tisztségük alapján is egy család három folyamatos nemzedékének veszi őket, ami ugyan a „gyulaságot” és annak öröklését tekintve – mint vélem – aligha meggyőző kritérium, de a családi egybetartozásnak és a hatalmi helyzet öröklődésének feltevéséhez ez nem is szükségeltetik. Ami közvetlen nemzedékváltásukat, nagypapa-apa-fiú folyamatú szoros családi összetartozásukat illeti, az persze lehetséges, sőt 2. és 3. *Gyula* között a források alapján nagyon valószínű, de a hármuk életével átfogott idő számbavétele azért hagyhat ez ügyben némi kétséget. Ha a források időzítése jó, akkor 1. *Gyula* kb. a honfoglalás idején lehetett férfikora delén, 2. *Gyula* a X. század közepén, 3. *Gyula* pedig az államalapítás táján. Ez összesen mintegy másfél évszázadot tesz ki. Beleférhet talán a közvetlen nemzedékváltás folyamata is, de egy kicsit „feszés”

így a helyzet, éppen ezért nem lehetetlen közöttük olyan nemzedéktag közbeiktatódása sem, akiről nem volt a források szerzőinek tudomása, vagy nem maradt ránk róla híradás.

A szoros vagy éppen közvetlen családi és az ehhez kapcsolódó örökségi viszony kérdése természetesen a gyulaság ügyétől függetlenül is összefügg egyrészt a Gyulák tisztségével, illetőleg esetlegesen más tisztségnevével, másrészt *Gyula* személynevük ismétlődésével.

Mi lehetett a Gyulák tisztsége, és lehetett-e ennek köznévi szinten kifejezője? Erre – mint láttuk – a *Gyula* személynévhez kapcsolt *rex*, *dux* stb. terminusok nem alkalmasak pontosabb feleletet adni, más konkrét fogódzónk pedig alig-alig van a kérdés megközelítésére. Meg kell elégednünk leginkább azzal, ami a forrásokból egyértelműen kiderül: főrangú, nagyhatalmú személyek voltak. Ehhez a magam részéről legfőlőbb azt tehetem hozzá, amit előadásom más helyein igyekszem kifejteni, hogy viszonylag kielégítően meghatározható népesség és viszonylag körülírható, kirajzolható terület urai voltak. Mint erről szintén szólok majd, a kérdéses terület magyar népességének jellegét, a magyarság egészéhez való viszonyát tekintve leginkább törzsfői tisztségre lehetne gyanakodni, persze ezt megnevező terminus nélkül. Hogy volt-e erre mint gyűjtőfogalomra az egykori magyar nyelvben külön kifejezés, az maga is kérdéses, sajnos, a korai Árpád-kor tisztség- és tisztségnév-rendszerének egészét és részleteit csak nagyon hézagosan, a források nyújtotta szűk skálán ismerjük. A bizánci császár beszél ugyan a magyar törzsek ὄρχων-jairól, és feltűnő módon szembe is állítja őket a közmagyar *gyulá*-val és *harká*-val. Ám az ὄρχων nála – láttuk – annyira általános megjelölés a vezető személyekre, hogy belőle nem következik a magyar törzsi vezetők tisztsége megnevezésének még a létezése sem.

Ha már ennél a problémánál tartunk, meg kell jegyeznem, hogy a *vojvoda* mint pusztán analógia is csak részben jöhet szóba a Gyulák feltehető tisztségének megnevezése ügyében, sem kronológiailag, sem a törzsfők esetleges tisztségnevét tekintve nem hozható közvetlen kapcsolatba a Gyulákkal. Azt ugyan valószínűsíteni lehet, hogy a Gyulák korában is élt már e tisztségnév a magyarban mint nagyon korai szláv jövevényszó; sőt még azt a feltevést sem lehet kizárni, hogy ha a Gyulákról korai szláv források szóltak volna, sokféle bizonytalan tisztségbeli meghatározásuk közé akár ez is becsúsztatott volna. Hiszen már Konsztantinosz is magyar vonatkozásban, mégpedig magyar főméltóságok (Leved, Álmos) megnevezésére használja, bár korántsem biztos, hogy magyar szóra érti. A *vojvodá*-nak az egész magyar nyelvterületen való korai személynévi és helynévi előfordulásai azonban mindenképpen igen korai ómagyar kori létét jelzik. A tisztségnévnek kifejezetten erdélyi, regionális értelme azonban nemcsak hogy jóval későbbi a Gyulák koránál, hanem mint szélesebb elterjedésű kelet-európai vándor-tisztségnév, alkalmasint másodlagos regionális különátvétel (Sonderentlehnung) a szlávból. Hogy a vajdaság mint intézmény és a *vojvoda* mint tisztségnév már a Gyulák feltételezett közvetlen utódával, Erdélyi Szoltánnal belépett volna Erdély történetébe, nagyon kevésbé tartom lehetségesnek; az első valóban 'Erdélynek vagy egy részének vezetője' értelmű adat csak 1200-ból valószínűsíthető: „Eth *voywida* et comite Transilvane”. Azt persze nem lehet tudni, hogy az 1111: „*Mercurius princeps Ultra silvanus*”, [1177 k.]: „*Gallus comes Albensis Utrasiluanus*” személyek tisztségnevei mögött az élő nyelvben mi rejtett, illetőleg e címek hogyan viszonyulnak a *vojvodá*-hoz vagy esetleg valami más speciális titulushoz.

Ha nem volt a korai ómagyarban a törzsfői tisztségre speciális gyűjtőnévi kifejezés – mint ahogy ennek nincs megfogható nyoma –, a *vojvoda* erre alkalmazásának pedig igen csekély a valószínűsége, akkor a Gyula-család (nemzetség?) hatalmát sem föltétlenül szükséges ilyen társadalmi-politikai jellegű, közkeletűen vagy legalábbis regionális szinten érvényesülő kifejezéshez kötni. A három Gyula személyneve – mint láttuk – nem alakulhatott ilyen,

speciálisan erdélyi színezetet kapott tisztségnévből, arra pedig, hogy az ő személynevük szolgáltatott volna alapot efféle tisztségnév kifejlődésére, semmi maradvány nem utal.

A Gyulák persze attól, hogy „csak” egyedítő személynevükön és nem a nyelvi absztrakció köznévi szintjén kialakult terminussal titulálták őket, még aligha viselték ezt az állapotot türelmetlenül, és uralmi területük népessége között sem igen állhatott be kommunikációs zavar emiatt, annál is inkább, mert a névadásnak konkrét gondolkodást tükröztető, korábbi szakaszaiban az egyedi néven nevezés volt az általános.

Hogy a Gyulák hatalma megnevezésüktől függetlenül nem lehetett csekély, azt különben jelzi, hogy Dél-Erdélyben rajtuk kívül más nemzetségek vagy más személyi csoportosulás korai meglétének feltevésére nem lehet támpontot találni, ellentétben az észak-erdélyi ősfoglaló vagy annak tartott nemzetségekkel. Hogy a Gyulák hatalma hogyan viszonyulhatott a korabeli magyarság többi részéhez, illetőleg hatalmi egészéhez, az még kevésbé tartozik a történeti nyelvtudomány és névtan megítélési körébe. Csupán egy megjegyzés erejéig merészkedem: szerintem e viszonylatban sincs elegendő ok arra, hogy Erdélynek és a Gyuláknak sajátos, külön megítélendő helyzetet tulajdonítsunk; István király közbeavatkozása a Gyulák helyi hatalmának megtörésére nyilván nem volt alapvetően más jellegű és indíttatású, mint amit számos helyi hatalmassággal szemben ugyanúgy megtett.

A korai magyar egyelemű névadásban, azaz a család-, sőt a „dictus”-neveket megelőző időkben egészen általános volt, hogy a családban (nemzetségben) ugyanaz a személynév – esetleg akár a nemzetségnévvél is azonos személynév – sorra-rendre fölbukkan a nemzedéki folyamatban: apában-fiában-unokában, vagy szinte búvópatakként, más nevek sora után, dédunokákban, ükunokákban is. Ez a kora-középkorban nem olyan jogi vonzatú, vagyoni, foglalkozási, tisztségi stb. öröklést magában foglaló, kifejező szokásos vagy éppen kötelező névadási folyamat, mint a családnévi öröklés, csupán az előd, elődök követésén, tiszteletén, hagyományán nyugvó névadási gyakorlatnak, divatnak mondható jelenség – ugyanúgy, mint a későbbi, kételemű névadásban, a családnevek kialakulása után a keresztnévben, máig. Ez a jelenség sokszorosan tetten érhető az erdélyi Gyulákat követő idők *Gyula* neveiben is; így pl. a Rátót-nemzetség Gyulafi ágában: apa-fiú-unoka: 1. *Gyula*, adatai 1214-37 – 2. *Gyula*, 1278 – 3. *Gyula* 1317 előtt; a Sartiván-Vecse nemzetségben: apa-fiú: 1. *Gyula*, 1219 előtt – 2. *Gyula* 1244-71; a Kán-nemzetségben: 1222: „*Jula filio Jule*”, sőt e nemzetségben felmenő és oldalági (testvér) viszonylatban egy évszázad alatt öt *Gyula* is előjön. Abban nincs tehát semmi rendkívüli, hogy a korai, erdélyi Gyulák családjában is ugyanilyen folyamat érvényesül. Következésképpen semmi ok nincs arra, hogy itt a közös *Gyula* nevek sorozatából tisztségbeli öröklődő jelenségre, annak kifejeződési jelére, formájára következtessünk. E névismétlődések ugyanolyan közönséges családi viszonyok tükröztetői, mint a többi hasonló, a szoros atyafiságos kötelékeket azonban nagyon is kifejezik.

A korai, erdélyi Gyula-család magyarságáról, ha tetszik, magyar anyanyelvéről nem lehetnek kétségeink. Személynevük is végső eredetétől függetlenül magyar nyelvi fejlemény: mint láttuk, éppen nem valami különleges nyelvelem, hanem az egész Árpád-koron át élő, gyakori, közönséges magyar személynév: fonológiai és morfológiai mivoltában is teljesen nyelvünk struktúrájához igazodik. Persze a személynév jellegét nemcsak viselőjének nyelvi hovatartozása határozza meg, hanem méginkább a névadást alakító, a nevet használó nyelvi környezete. Ez a környezet 1. Gyulának mint a család (nemzetség?) első ismert tagjának Erdélytől nyugatra eső területéről feltehető elszármazása révén már eleve valószínűsíti magyarságát. Mint előadásom más részein kifejtem, a Gyulák nyelvi miliője – bolgár-szláv nyelvi szubsztrátum maradványai mellett is – jelentékenyen magyar lehetett további, erdélyi helyzetükben is.

Ide kapcsolódik egyes, a Gyula-családban feltűnő török eredetű személynéveknek a kérdése is. 2. Gyula két leánya, *Sarolt* és *Karold* valószínűleg török eredetű nevet viselt, és szóba jöhet ez esetleg 3. Gyula *Bova* (~ *Boja*) nevű fiánál is, noha másik fiának, *Bohnyá*-nak a nevében már védhetetlen a török etimon igazolása. E neveket meg a Gyula-kérdésbe bevont más személyek nevét (*Töyötöm*, *Ayton*, *Keán* stb.) is számítva fölmerült a Gyulák török etnikumának és nyelvének lehetősége, sőt még az is, hogy a fehértvári „udvarban” törökül beszélhettek. Jól ismeretes, hogy a korai Árpád-kor magyar vezető rétegének nevei közt török etimonú vagy arra gyanús személynév jócskán akad, a magyarság honfoglalás előtti török kapcsolatainak a névhasználati és névdivati velejárói következtében, valamint esetleg csatlakozott török nyelvi részlegek hozott nevei jelenléteképpen. A Gyula-család névanyaga ebből a szempontból egyáltalán nem lóg ki a korai ómagyarság névhelyzetéből, sőt a térség népessége nagy részének névanyagával szemben éppen hogy sajátos magyar névkultúra vonásait mutatja. Mindemellett azonban nem lehet kizárni, hogy speciálisan a Gyula-család névadására területiségének bolgár-szláv nyelvi szubsztrátuma és balkáni kapcsolatai következtében a bolgár-szlávság török névmaradványainak divatja is némi hatással lehetett; 1. Gyula Pannóniából átköltözése esetén azonban még ez sem jöhet szóba. Arra azonban, hogy a Gyulák családi körében használt egyes neveknek többé-kevésbé valószínű török etimonjai közvetlen nyelvi-etnikai jellegre vagy éppen közhasználatú török nyelviségre vallanak, nem pedig szinkrón névdivati hatásokra vagy diakrón etimológiai összefüggésekre csupán, névélettani oldalról nem lehet, nem szabad következtetni. Arról nem is szólva, hogy a Gyulák valamiféle folyamatos, családi török-nevűségi folyamatának lehetőségét magának a Gyula névnek magyar közszóából lett magyar személynéve már önmagában elvágja.

Szakirodalmunkban általában teljes volt az egyetértés abban, hogy a Gyulák történetének zöme Erdélyhez kapcsolódik, sőt még a kezdeteknek a nyugati országrészből indulásában is nagyobbreszt egyöntetű álláspont alakult ki – megfelelően a források ide vágó tartalmának is. De hogy Erdélyen belül hol volt a Gyulák fészke, uralmi területe, arra főként Észak- és Dél-Erdély kettősségét illetően már komoly nézetkülönbségek merültek föl. A kérdés megítélése magától értetődően jelentékeny mértékben függvénye annak, hogy melyik kutató kit tekintett gyulaként a három e néven nevezett személyen kívül, illetőleg velük azonosítva. Én e dologban egyelőre abból indulnék ki, hogy a ténylegesen *Gyula* néven nevezett Gyulákról mit vallanak maguk a források.

Erdély egészét mint a Gyulák foglalásának célországát és uralmi területét tekintve a hazai források egybehangzóan vallanak, legfőleg a kronológia terén, illetőleg a Gyulák egymás közti viszonylatában térnek el egymástól. A fennmaradt források időrendjében haladva, tehát a régi krónikából esetleg ide vonatkozóan kikövetkeztethető utalást nem számítva elsőként Anonymus már kifejezetten az erdélyi foglalás keretébe ágyazza a Gyula-család származástörténetét, noha azt Töyötömmel indítja, s a *Gyula* mint leszármazott neve nála csak 2. Gyulával kapcsolatban bukkan elő a „terra Ultrasilvana” területén. Kézai is expressis verbis Erdélyt (Erdevelu) jelöli meg 1. Gyulának átköltözése utáni lakhelyéül. A krónikakompozíció 1. vagy 2. Gyulája is Erdélyben („in Erdelw”) vadászik. – A külföldi források a Gyulákról szólva Erdély nevét nem említik.

Ami a tárgyunk szempontjából fontosabb Erdélyen belüli problematikát illeti, már nagyobbak a források véleménykülönbségei. Mindenesetre kiválik P. mester gesztájának álláspontja: ebben a Töyötöm-Harka-féle foglaló hadjárat kimondottan Észak-Erdélybe irányul, ott is meglehetősen szűk térségre, a Meszestől délkeletre fekvő Almás-Kapus patakok vidékére, ahol aztán a Magiszter 2. és 3. Gyulát is elhelyezi. Ezzel szemben a XIV. századi krónika-együttes leírásai eléggé határozottan Dél-Erdélyre mutatnak. Egyes krónikavariációk azt mondják, hogy Gyula, a „dux magnus et potens” honfoglaló kapitány, azaz 1. Gyula

Erdélyben vadászván egy, valamikor a rómaiak által épített nagy városra talált. Ez az utalás az egykori Apulum maradványaira, azaz Fehérvárra vonatkozhat, s helyileg akkor is sokat mondó, ha levonjuk belőle a mesei elemeket, valamint 1. és 2. Gyula személyének egybekeverését. Sőt, egyes krónikaváltozatok szövegében a „civitatem magnam” kifejezés helyett „civitatem Albam” áll – és konkrétsága miatt ez a szövegvariáns látszik eredetibbnek, amely lokalizáció Fehérvárra nézve még egyértelműbbé válik. Továbbá a krónikák szerint Gyulák országa olyan volt, ahol a folyók fővényéből szedik az aranyat, és ez az arany a legjobb minőségű – mely kitétel nemcsak hogy leginkább a Maros középső folyásának balparti, aransodró mellékvizeit idézi fel, hanem magára az Aranyos vizére célozhat. Ugyancsak a krónikákban találunk utalást a Kán-nemzetség egyik, a XIII. század közepén élt tagjának, Gyula fia Lászlónak a Gyulákkal való rokonságára, s ez a megjegyzés többnek tűnik a szövegszerző (Ákos mester) egyszerű névkombinációs vagy Kán-szimpatizáns, célzatos beállításánál, ismerve a Kánok többszörös fehérvári és környéki kapcsolatait (birtokok, vajdaság stb.). – Joannész Szkülitész már említett feljegyzései ugyan konkrétan nem szólnak Dél-Erdélyről, de jeleznek több olyan körülményt, amelyek a Gyulák itteni területiségét helyezik előtérbe, határozottan ellentmondanak viszont az észak-erdélyiségnek: a Gyulák többrendbeli bizánci-balkáni kapcsolatairól, 2. Gyula Bizáncba meneteléről, keleti kereszténysége ottani felvételéről, bizánci térítő hazahozataláról stb. van szó, amelyeköteleket földrajzilag és történelmileg Dél-Erdély közelsége, e terület korábbi bolgár uralma, bolgár-szláv nyelvi szubsztrátuma, ortodox kereszténysége valószínűsít.

A Gyulák dél-erdélyi kötődésének további igen fontos és időrendileg is nagyon figyelemre-méltó bizonyítékai rejlenek 3. Gyula két fiának helynévi megfelelőiben. Induljunk ki Anonymus közléséből. A Magiszter feltűnő nyomatékkal, szinte szó szerint ismételve önmagát szól arról, hogy az István által legyőzött Gyulának volt két fia, kiket vele együtt Pannóniába vittek. Írásmódja szerint az egyik fiú *Bua ~ Biua* [V: *Buua*], a másik *Bucna* nevet viselt. Olvasatuk egykori kiejtés szerint *Boĉa* vagy *Boĵa* (ezek valószínűleg szinkrón ejtési-variánsokként éltek egymás mellett), illetőleg *Boĉnya*, későbbi kiejtésben metatézissel *Bonyha*. E nevek mint nyelvi jelek önmagukban persze nem sokat mondanak, mint láttuk, nevük etimonja – amennyiben egyáltalán támaszkodni lehet kétséges megfejtéseikre – a Gyula-család tagjainak kibővítésén túl nem túl sokat ad hozzá a Gyula-kérdés lényeges részlegeihez. Mindjárt gyökeresen fordul azonban a helyzet, ha számításba vesszük, hogy helynévként is feltűnnek, mégpedig éppen a Gyula-kérdés területiségét illetően kritikus helyeken, Fehérvár nem túl távoli körzetében. *Boĉa ~ Boĵa* neve két helynévben is: 1. *Nyárádtőbua*, l. 1435: *Nyaradtheubua*, elpusztult település a Maros völgyében, a Nyárád torkolatánál; 2. *Bényebua*, l. 1431: *Benyebua*, vö. 1346/1409: *Benye*, szintén régen eltűnt falu a Kis-Küküllő alsó folyásánál, a ma is meglevő Bénye ~ román Biia mellett feküdt. Biztosan nem tartozik viszont a *Boĵa* személynévhez a többektől idevont *Bőlya* helységnév, l. 1418: *Bulla*, ma Bőlya ~ román Buia, Bényétől délkeletre. – A másik Gyula-fiú, *Boĉnya* nevének megfelelő helységnév legkorábbi adatai: 1291: *Bahna*, 1319/XVIII. sz.: *Bohna*, ma is megvan a Kis-Küküllő középső folyása mentén, nem messze délre Nyárádtőbuától; magyar Szászbonyha ~ román Bahnea ~ szász Bachendorf. – Mind e helynevek viszonylag kései keltezésű adatai nyilván csak az erdélyi oklevélírás és oklevél-fennmaradás sajátosságainak függvényei, és nem a keletkezés jelzői, az sokkal inkább tipológiai jellegük koraisága, a pusztá személynévi keletkezés.

P. mesternek személy-ügyekben, illetőleg személynév-helynév viszonylatokban elkövetett sokrendbeli csalafintaságait ismerve, felmerülhetne az a gyanú, hogy a Gyula-fiak személyneveit maga hozta létre a fenti helyneveknek az ismeretében és felhasználásával. Ez a lehetőség azonban bármennyire is beleillenék az anonymusi „módszertan” képébe, nem áll

fejt, több tény, körülmény is ellentmond neki. Más forrásokból ugyanis a Gyula-fiak léte és neve igazolást nyer. Egyfelől a Hildesheimi és a nyomában készült Altaichi Évkönyvekből személynevek említése nélkül ugyan, de kiderül az, hogy Gyulát két fiával együtt hurcolták el az ország nyugati részeire. Másfelől a XIV. századi krónikaegyüttesből Gyula említése nélkül ugyan, de arról értesülhetünk, hogy Péter király az 1046 körüli trónviszályok során elkövetett árulásért megöletett három urat, közülük pedig kettőnek a neve *Bua* és *Buchna*. Tudjuk, hogy a kora középkori eseményekről tudósító források közt mennyi, sokszor rejtett összefüggés, átvétel van, s azt is tudjuk, hogy íróik mennyi mindent össze szoktak keverni, de a fiúk hiteles személyét és nevét a két említett forrás egymást kiegészítő közlése és ezeknek Anonymusszal való összevetése alapján aligha lehet kétségbe vonni. Továbbá a Gyula-fiak Pannóniába való kimenetelét feltehetően az ő nevüket viselő dunántúli helységnevek Tolna, Baranya, Vas megyében tanúsíthatják. Számításba kell venni továbbá azt is, ami a Névtelen gesztájában nyújtott országképből, hely- és eseményleírásokból világosan kiderül: ő Dél-Erdélyt nem ismerte, helynevekből személyneveket, különösen ilyen jellegzetes párban és területiséggel, ennyire szoros helynévi függéssel onnan nem vehetett. A dunántúli helynevek ügye főként azért feltűnő, mert nem a szokványos ómagyar névanyagra vonatkozik, ezért az erdélyi Gyula-ivadékok Pannóniába menésének és ott befolyásos, birtokos személyekké válásának igazolására jó kritériumnak látszik; vegyük számba e tekintetben azt is, hogy Szent István később alighanem megbocsátott a Gyuláknak, hiszen a források szerint 3. Gyula feleségét férje után engedte lengyel földre. Az elűzetés (1003) és a kivégzés (1046) időpontja is összeegyeztethetőnek látszik, még annak beszámításával is, hogy Gyula fiai nem föltétlenül gyermekkorukban fogtak el. Az persze lehetséges, hogy a dunántúli helynevek mégis későbbi, azonos nevű személyek nevét viselik; vö.: pl. Bonyhádra: 1309: *Bohman* (V: *Bohnan*), 1401: *Bachnya*.

De visszatérve a Fehérvár környéki helynevekre: a felhozott Maros- és Küküllő menti helyneveknek Fehérvár körzetébe esése másra nem mutathat, mint a Gyula-család, közelebből 3. Gyula fiainak a névadó szerepére. Mivel pedig ők 1003 után eltávoztak a területről, a szóban levő helynevek csak a X. és a XI. század fordulója körüli vagy kevéssel előtti időben keletkezhetnek. Későbbi létrejöttükhöz ugyanis fel kellene tennünk – mint ahogy a korábbi szakirodalomban fel is tették – egyrészt azt, hogy az ártatlanul halt fiúk – akkor már nyilván idős emberek – emlékének mások, rokonok, tisztelők tudatos, művi névadással későbbi időkben áldoztak, ami viszont az adott korban névadási abszurdum volna. Másrészt arra kellene gondolni, hogy maguk a Gyula-fiak mentek vissza újra Erdélybe, így ők vagy ily nevű utódaik birtoklása szolgáltatott volna alapot a helynévadásra, ami nyilván valószínűtlen, és a források közléseivel is ellentézik.

Marad tehát a mind családtörténeti, mind település- és népességtörténeti szempontból szerfölött fontos tény: a X. század legvégén e térségben kifejezetten magyar nyelvi – pusztán személynévi alapon történt – névadási módon helynevek keletkeztek a Gyula-család neveiből, e család uralmi területét jelezve. Hogy e névadásban közvetlen birtoklástörténeti tényezők játszottak szerepet, az nyilvánvaló, s ezt a birtokviszonyok családi kereteiben a Gyula-fiúknak a névadás idején esetleg – de nem föltétlenül – még igen fiatal kora sem teheti kérdésessé. Az persze már inkább kérdéses, hogy e helynévadás Bojának és Bojnyának a nyári szállásait érintette-e.

2. Gyula két leánya közül Karoldról nevén kívül semmit nem tudunk. Azok a találgatások, amelyek Doboka feleségként képzelik el őt, nemigen vehetők komolyan számba, azt nem is tekintve, hogy az anonymusi Doboka valószínűleg maga is csak a Magiszter képzeletéből pattant ki Aytton apjaként, majd a szakirodalom szilárdította várispánná és 3. Gyula legyőzőjévé. Gyula másik leányának, a ténylegesen híres történeti szereplővé vált Saroltnak a neve

azonban bevonódott a Gyulák területiségének igazolási ügyébe. A különben a Gyula-fiak érdekeltségéhez közel fekvő, elpusztult *Sarold* helyiséggel hozták kapcsolatba, l. 1343: *Sarold*, a Nagy-Küküllő völgyében, Segesvár vidékén lehetett. E helységnév azonban aligha lehet Sarolt nevének őrzője és nyári szállásának emléke, mert nagy valószínűséggel a *Sarud*-féle helynevek körébe tartozik, vagy személynéven át a *saru*, vagy esetleg közvetlenül a *sár* köznév etimológiai hátterével. Így hát a Gyulák dél-erdélyi területiségének bizonyítékai közül ez a névösszefüggés kiveendő.

Szakirodalmunknak korábban általánosan uralkodó, de nagyjából még máig is fenntartott álláspontja szerint *Gyulafehérvár* neve egyik fő bizonyágát képezi a Gyulák dél-erdélyi jelenlétének. Hogy a kérdésben állást foglalhassunk, előbb a vonatkozó legfontosabb adatokra kell egy pillantást vetnünk. A szerencsére igen bőven áradó adatsorból a krónikák már említett *Civitas Albá*-ján és az ennek megfelelő Mügelin-krónika *Weyssenpurg*-ján kívül a következő főbb adattípusok emelendők ki (a latin casusok meghagyásával): XI. sz. vége (Szent István nagy legendája): *Albam Transsilvaniam*, 1081: (episcopo) *Bellagradensi*, 1097: (comes) *Bellegrate*, 1134: *Albae Civitatis*, 1153 (Idrīsī): *Blgr.bh* (*Belegraba*), 1271: *Albe*, 1274: *Alba Jule*, 1488/1706: *Gywlafeyerwar*, 1519: *Alba Julia*.

Az adatok két fő kérdést állítanak elénk. Az egyik a *Belgrad-Fehérvár* viszony. E két legkorábbi szláv és magyar névforma szemléleti alapja azonos: nyilván az adott helyen levő mészkő-romok vagy -épületfalak nyelvi tükröződései, ezért egymástól független keletkezésű, úgynevezett párhuzamos névadás termékei lehetnek vagy inkább azok is. Viszonyukban tehát fordításos átvétel feltevése egyik irányban sem szükséges, ha nem is lehet teljesen kizárni. Ilyenformán meghatározhatatlan időbeli egymáshoz igazodásuk is, hiszen ez a névtípus, közelebbről várnévtípus mindkét nyelvben igen régi: a fehér vagy világos színű táji objektumokat, főként várakat, templomokat, házakat stb. megnevező korai magyar helynevekre a *Fehérvár*-akon kívül l. még *Fehértemplom*, *Fehéregyház* stb., vö. még *Világosvár*, *Vörösvár*, *Vöröstorony* stb.; ugyanígy a szlávban is: ószláv *Bělggradъ*, délszláv *Belgrad*, orosz *Belgorod*; vö. még szláv előzményű magyar *Csongrád*. A szláv-magyar párhuzamos helynévadás lehetőségét természetesen nem befolyásolja, hogy a terület szláv (délszláv) szubsztrátuma okából a szláv névalak lehet korábbi is a magyarnál. Annak a véleménynek, hogy az erdélyi *Fehérvár* névátvitel volna (*Székes*-)*Fehérvár*-t mintázva, mégpedig azon az alapon, hogy az erdélyi hely ugyanolyan fejedelmi székhely volt, mint a dunántúli, nincs realitása, sem adatokkal, sem analógiákkal nem támogatható meg. – Ami a helynek további nyelvekben való megfelelőit illeti, ezek a szláv és a magyar névhez képest időben mind utólagosak. A régi, valamint népnyelvi román *Belgrad* nyilvánvaló átvétel a délszlávból; a régi román *Alba* lehet fordítás és önálló szemlélet eredménye egyaránt; az *Alba Iulia* újabb, tudatos alakítás. A német *Weissenburg* valószínűleg a magyar *Fehérvár* fordításos mása, de teljesen itt sem mellőzhető párhuzamos névadás önálló szemléletével való kialakulásának lehetősége sem. A hazai latin *Alba* csak az ómagyar alak áttétele lehet, az *Alba Julia* pedig kései humanista alkotás a *Julius* személynév beleértésével.

Nagy a valószínűsége annak, hogy a *Fehérvár* névalak a magyarban a kezdetektől jó ideig egyedüli, kizárólagos megnevezése volt a helynek. Ezt nemcsak a *Gyula* jelző igen kései feltűnése, sőt a latin *Iule* (gen.)-nak csupán XIII. század végi megjelenése tanúsítja, noha ezek a tények sem lehetnek pusztán véletlenek. Föltétlenül figyelembe kell venni azt is, hogy a *Fehérvár*-ak és az azonos típusú nevek a magyarban kirívóan későn kaptak megkülönböztető jelzőket, részben már strukturális okokból, jelzős mivoltuk miatt is: *Székes-Fehérvár* csak 1539-től, sőt *Nándor-Fehérvár* is csak 1357-től adatolható, vö. még pl. a *Vörösvár*-ak általában még későbbi előtagjait. Úgy látszik, még a legfontosabb helységeknek efféle kései megkülönböztetése – főként az élő nyelvben – nagyon sokáig nem volt kommunikációs

szükséglet (ma se mindig az), főként ha a nevezett helyek nem estek egymáshoz túl közel, illetőleg, ha nem okoztak kommunikációs zavart. A kései megkülönböztetések tömeges példáit mellőzve hadd utaljak csak a két erdélyi *Hunyad*-ra: *Vajda-Hunyad* csak 1575-től, *Banffy-Hunyad* csak 1522-től fordul elő ezen a néven. Hogy a különbségtevés pontosítási kényszere inkább az írásbeliség szintjének terméke, azt nem véletlenül jelzik Fehérvárunk adatai is azzal, hogy az *Alba Iulia* mint a korábbi latin írásbeliség tipikus terméke jóval előbb bukkan föl, mint az ugyan szintén írásbeli, de kétségkívül magyar élő nyelvi formát tükröző *Gyulafehérvár*. A korai Árpád-korra egy *Gyulafehérvár* névalakot feltenni egyszerűen nem lehet. – Abból a szempontból, hogy a *Gyula* jelző a Gyulák távozása után évszázadokig nem jelentkezik a helynévben, meggondolkoztató az is: miért maradt volna fenn vagy éppen miért alakult volna ki a nevüket, emléküket idéző névelem az után, hogy már nem birtokolták a területet és főként hogy a királyi hatalom részéről még jó ideig fennállhatott megítélésük negatívuma.

Amikor a XIII. század második felében kezdtek felbukkanni olyan írásformák, amelyek a magyar nyelvi helynév *Gyula*- elemének meglétére vagy legalábbis valamilyen okból írásbeli feltüntetésének szükségességére utalnak, Fehérváron, illetőleg körzetében már más, „új” Gyulák szerepe kerül előtérbe. A Kán-nemzetség *Gyula* nevű tagjairól van szó, akik a területen számos birtokkal rendelkeznek és részben fehérvári vajdaságot is viselnek. A nemzetségnek mindenekelőtt első *Gyula* néven ismert tagjára, „öreg” vagy „nagy” Gyulára (l. 1201: „Jula voywoda”) mint névadó tekintélyre lehet gondolni. A Kánok problematikájára még visszatérek, itt csak annak a kiemelése szükséges, hogy e „kései” Gyulák szerepére *Fehérvár Gyulafehérvár*-ra rögzülésében összehasonlíthatatlanul nagyobb valószínűséggel lehet következtetni, mint a hajdani Gyulákéra.

Mindezek alapján nagyon kicsi esélyt lehet annak adni, hogy a korai Gyulák dél-erdélyi kötődésének bizonyítékát a *Gyulafehérvár* névformában keressük. Van erre – mint láttuk – elegendő érv ahhoz, hogy az ügyben ilyen ingatag tanúsítványra ne legyen szükségünk.

4. Abban a forrásanyagban, amely időben legközelebb esik a korai Árpád-korhoz, és elsőként szól annak történetéről, Erdély magyar honfoglalásáról egyedül Anonymus gesztájában találunk érdemleges részleteket is tartalmazó tudósítást. Kézainak ugyanis Gyula (l. Gyula) Pannóniából Erdélybe áttelepüléséről és a XI. századi krónikaegyüttesnek Gyula erdélyi vadászatáról szóló megjegyzései szükséztűségükönál és homályosságukonál fogva nem kapcsolhatók közvetlenül és szervesen a Magiszter elbeszéléséhez. A P. mestertől leírtakban témánk szempontjából egyfelől a Gyulák előtörténetének rajza, másfelől az erdélyi honfoglalás elbeszélése érdemel megkülönböztetett figyelmet. Nem véletlen, hogy szakirodal-munkban is erről a két témáról esett a legtöbb szó. Mivel az ide vágó korábbi álláspontok jó része Anonymus közléseinek hiteles forrásértékén alapul, magam pedig ezzel szemben jórészt antitéziseket képviselek – természetesen szintén nem tudománytörténeti előzmények nélkül –, a Névtelen elbeszélésének viszonylag részletes vizsgálatába kell bocsátkoznom.

Az erdélyi foglalás leírásából elsőként P. magiszternek a Maglód-nemzetséghez kötött megállapításait emelném ki, amelyhez szorosan kapcsolódik Töyötömnek és Harkának a személye és neve, meg persze még tovább, más szálak beleszövődésével Zomboré, Gyuláé és a Gyulák családjáé. A Maglód-nemzetségről Anonymuson kívül sehonnan nincs tudomásunk. Létezését véleményem szerint mégsem lehet kétségbe vonni, azon egyszerű okonál fogva, hogy a Magiszter e nemzetséget saját jelenkorára vonatkoztatva mint ismertet említi, ilyen utalásain pedig, melyeket nem kis részben éppen a nemzetségekkel kapcsolatban tesz meg, nem lehet őt hamisságon fogni, itt magától értetődően kényesen ügyel állításának valós, kortársaitól is ellenőrizhető voltára. Sőt a Maglód-nemzetség nevének a Töyötöm családfájának keretében

feltüntetése nála többek között éppen a családnak a történeti valóság szempontjából legkritikusabb személye: Töyötöm és Harka hitelesítését is szolgálhatja. Úgy látszik azonban, e nemzetség kisebb vagy rövidebb életű lehetett az egykori átlagnál, esetleg hamar beleolvadt más nemzetségbe. Fészke minden bizonnyal Maglód helység vagy környéke volt, l. 13(3)9/1465: *Maglo*, 1344-5: *Maglaud* stb. Hogy P. mesternek lehetett is hozzájuk valamilyen köze, azt két körülmény valószínűsítheti. Amikor a 6. capitulumban a hét magyar honfoglaló vezért bemutatja, már itt is jobban részletezi a Maglód-nemzetséghez tartozókat a többi vezérénel, a 20. fejezetben újra visszatér a családra, és újfent mint a Maglódok őseit említi őket, ami azért feltűnő, mert a nemzetségi hovatartozásuk szerint már bemutatott hőseinek újbóli emlegetésénél már nem szokta nemzetségüket újra felhozni. Mindenesetre a Maglód-nemzetségnek ilyen kétszeres beépítése a gesztába aligha lehet ok és cél nélküli, besorolandónak tűnik az Anonymusnál megörökítés végett szokásos, valójában céltalannak látszó kortársi megemlékések közé (l. Torda, Szemere stb.). Továbbá a Maglód-nemzetség területe szomszédos, illetőleg közeli volt a (Gyula-)Szombor nemzetség Pest és Nógrád határvidéken levő birtokterületével, és ez személyes, esetleg rokonsági kapcsolatokat feltételezhet a két nemzetség között, márpedig a Névtelen minden bizonnyal ismerte a Szomborokat, s lehet, hogy révükön jutott a Maglódok közelébe is. A Maglódok nyíltan feltüntetett és a Szomborok rejtett, Zombor személyén keresztül történt szerepeltetése a gesztában azért is érdekes, mert velük P. mester feltehetően a Töyötöm-család Nyugatról származását és innen Erdélybe menését kívánta dokumentálni.

Ami Töyötöm és Harka ügyét illeti, mindenekelőtt azt szeretném kiemelni, hogy e két személynek a neve Anonymuson kívül más forrásokból, ide értve természetesen az okleveleket is, nem ismeretes. Az a kérdés, honnan vette őket a Magiszter.

Töyötöm személye sokszoros kiemelést kap a gesztában. Azon kívül, hogy ő az erdélyi foglalásnak, illetőleg Dzséló leverésének főhőse, és a Gyulák előtörténetében kulcsszerepet kap, a Magiszter a hét honfoglaló vezér közé helyezi, vitézségét, bölcsességét, ügyességét többszörösen megemlegeti. Ilyen kiemelt szereposztást keveset találunk a gesztában, és ez kortársi kapcsolatok, érdekek nélkül Álmoson és Árpádon kívül nem is igen szokott előfordulni. Töyötöm gesztabeli kiemelt szerepeltetését – más komolytalan találgatások mellett – azzal hozták kapcsolatba, hogy az Anonymustól feltehetően ismert Maglód és (Gyula-)Szombor nemzetségnek Pesttől keletre elterülő birtokaival majdnem szomszédságban, a Duna másik partján a Tétény-nemzetség birtokolt. Az e nemzetség nevét viselő helysége l. 1257-9: *Tetyn*, ma *NagyTétény*, Budától délre; a nemzetségre pedig l. 1228/1488: „de genere *Thethen*”. Ez a szomszédságra utaló nyom talán jelezhet is valamit, de a Magiszternek a Tétényekkel alighanem közelebbi ismeretsége is volt. E kérdésben is a geszta más helyeire is figyelni kell: ezekből kiderül ugyanis, hogy Tétény helység környékét a Névtelen nagyon jól ismerte. Kétszer is arrafelé indítja el Árpád hadait a dunántúli foglalásra (l. a 47. és az 50. fejezet felvezetését), az útvonal (vö. „versus Centum Montes”) számos helynevet be is veszi gesztájába. Anonymus feltehető útjai szempontjából sem lényegtelen, hogy e területen át vezetett az út Budáról (Székes-) Fehérvárra. Ennél is fontosabb számbaveendő körülmény, hogy itt, Tétény térségében fekszik Sóskút, amelyet 1233 előtt a Tétény-nemzetség birtokolt, a Magiszter pedig ezt a különben jelentéktelen helyet mint Árpád hadának táborát („iuxta campum *Putei Salsi*”) mutatja be.

Azt hiszem, hogy Töyötöm nem történelmi személyiség sem a honfoglaláskor, sem utána, hanem Anonymus találmanya, a Tétény-nemzetség ismeretében vagy éppen kedvéért honfoglaló vezérként beállítva. Valószínű, hogy Töyötöm személyében maga a nemzetségnév elevenedik meg a Magiszternek nemzetségalapító őskénti visszakövetkeztetésében. Mindennek nem mond ellent a névforma archaikus volta, mert a *Töyötöm* és a *Tétén* még Anonymus

korában is lehettek egymásnak variánsai, de vehette az archaikus alakot P. mester nemzetségi hagyományból vagy akár írott forrásból is. Abban, hogy Töyötömöt simán beállítja a hét vezér közé, szintén nincs semmi rendkívüli, minden történeti gátlás nélkül megteszi ugyanezt a szintén családi-helynévi alapon kreált Hobával és Ónddal vagy az apa-szerepet úgynevezett beszélő névvel kifejező nevű Előddel. Töyötöm természetesen nemcsak honfoglaló vezér nem volt a valóságban, hanem alap nélküli az a feltételezés is, hogy valaha gyula vagy harkából lett gyula lett volna. És persze nem volt a Gyulák őse sem.

Homályosabb ügy az, hogy honnan vette a Mester *Harka* személyét és nevét. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy Harkának, amellettsé hogy lényegében csak passzív figurája az eseményeknek, szinte sohasem marad el a neve a Töyötömé mellől, ami többnek látszik Anonymus szokásos apa-fiú viszonyt feltüntető, lényegében csak hitelesítő indítékú eljárásmodjánál. Amellettsé Harka fontos családtörténeti „összekötő” Töyötöm és a Zombor-Gyula testvérpár között, azaz a Gyulák őse. Ilyen szerepeltetése tendenciózusnak látszik, de a szerep ilyen névvel betöltetésének motivációja nem világos; talán a Magiszter érdekkörébe került Tétény-, Maglód-, Szombor-nemzetségek valamelyikének tagja volt, vagy valami más forrásból szemelte ki, bár mindennek ellentmond ilyen nevű személy későbből is ismeretlensége. Igen kétséges, hogy a Mester ismerte volna a *karcha* méltóságnevet, és azt használta volna fel e személye megelevenítésére. Hogy azonban Harka a valóságban nem volt sem honfoglalás-kori személyiség, az teljesen bizonyos, mint ahogy nem volt a Gyulák őse és nem volt sem harka, sem harkából lett gyula.

A kérdéskör második csomópontja *Zombor* személye körül tömörül, és benne különösen élesen vetődik fel a *Szombor-Zsombor* névviszony. Előjáróban szükséges megállapítani, hogy *Töyötöm*-mel és *Harká*-val szemben, de persze *Gyulá*-val egyezően a *Szombor* (írva *Zombor*) és a *Zsombor* (írva *Sombor*) személynevek az ómagyarban ismeretesek, l. pl.: 1171: *Zumbur*, 1291: „*Sumbur ... de genere Sumbur*”. Ám Anonymus *Zombor*-a aligha *Zombor* nevű személyek alapján született meg, hanem valószínűleg a *Szombor*-nemzetség feltett őseinek emlékét akarta így megörökíteni, a X. századra nyilvánvaló anakronizmusként. A *Szombor*-nemzetségben persze élhettek akár a Magiszterrel egy időben is ily nevű személyek, ezekről azonban nincs ismeretünk.

Még a nyugati Szomboroknak az anonymusi ismeretkörbe tartozásánál is nagyobb biztossággal állítható, hogy a Mester ismerte a keleti, erdélyi Zsomborokat.

Az utóbbiak kiterjedt birtokterületeiből főként a Meszestől közvetlenül keletre, az Almás és Kapus patakok vidékével volt nagyon tisztában, amit tüzetes, pontos helyleírásai tanúsítanak. Ezeket az ismereteket aligha szerezhette be írásbeli anyagból, birtokösszeírásokból, határjárási jegyzőkönyvekből, hanem csak személyes tapasztalatból, amellyel a Zsombor-nemzetséggel, illetőleg annak egyes ágaival, családjáival való ismerettséggel vagy legrosszabb esetben is róluk való közvetlen értesültséggel is együtt kellett járnia. A Zsomborokkal való ismerettségére jól rávall a Töyötömnek tett esküvés helyének, Esküllőnek nevezetes megemlegetése (a 27. capitulumban), amely helység a Zsombor-nemzetség egyik fő törzshelye volt. Az esküllői eset leírása után mindjárt hozzá is illeszt egy olyan megjegyzést, amely Töyötöm ivadékaira nézve birtokjogi rögzítés is lehet: „*Tuhutum vero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter*”, majd úgy folytatja, hogy abból kiderül, az örökség elveszésének Gyula Istvántól elszenvedett veresége az oka. A Magiszter történeteinek fejezetvégi lezárásaiban az ilyen kitételeket nem szokta csak úgy, cél nélkül odatenni.

Hogy Anonymus a *Szombor* és a *Zsombor* nemzetséget nevük hasonlósága alapján összehozta, ahhoz neki különösebb ihletre nem volt szüksége: valóságos csoda lett volna, ha a névkombinációk nagymestere ezt a lehetőséget kihagyta volna. Az ötlet születésének talán

még az ideje is tetten érhető, hiszen gesztájának írása közben a 20. és a 24. fejezet közti időben e tekintetben történnie kellett valaminek. Tudniillik a 20.-ban még Ménmarót ellen készül Töyötöm serege, és ott még a család sorsában a Maglód-nemzetségé a főszerep, sőt még a 22.-ben is csak a Meszesig terjed Árpád országa, a 24. fejezettől azonban megfordulnak a dolgok, a sereg más irányból Dzsölő legyőzésére indul, átlép a Meszesi-kapun Erdélybe, s az elbeszélés a Gyulák történetébe megy át. E fordulat miatt egyes kutatók a 24. capitulummal kezdődő erdélyi foglalás történetét a Mester interpolációjának tartják. Ez lehetséges feltevés ugyan, de nem föltétlenül szükséges. E résznél a zavar ugyan föltétlenül fennáll az események folytatásának logikáját illetően, és valóban több azokhoz a zökkenőkhöz képest, amelyeket a Magiszternek rendszeresen beiktatott epizódjai előidézni szoktak. De mindebből nem következik szükségszerűen, hogy Erdély elfoglalása történetének megírása ne lett volna már előzőleg is Anonymus szándékában. Emellett szól ugyanis a Meszesen túli terület kitűnő ismerete, amelyet a Névtelen már korábban, és nem a gesztáírás közben szerezhettek meg. Gesztájának egész tartalma jelzi, hogy amely vidékek ismeretének birtokában volt, oda a honfoglaló hadakat el is vitte, viszont nagy óvatosságot tanúsított abban, hogy a tőle nem ismert országreszeket vagy teljesen kihagyta a történetből, vagy csak „versus...”, „usque ad ...” stb. kitételekkel, minden további részletezés nélkül küldött oda sereget. Inkább arról lehet tehát szó, hogy később akarta e hódítást gesztájába szerkeszteni, talán nem is Töyötöm fővezérségével, akit eredetileg Ménmarót leverésére szánt, de a 23. fejezetnek még más ügyekben és területen munkálkodó Töyötöm-jének az új ötlettől, a *Szombor* és *Zsombor* nevek azonosításától vezéreltetve változtatta meg szerepét, amely Erdélyt és a Gyulákat hozta képbe.

A Szombor- és a Zsombor-nemzetség azonosságát, illetőleg kapcsolatát egyes kutatók olyan történeti ténynek tartják, amely a Szomborok nyugatról Erdélybe költözését, valamint a Gyulák Töyötömtől való leszármazását bizonyítja. Ez a felfogás lényegében Anonymus Töyötöm-története egészének, illetőleg témánk szempontjából minden fontos részletének elfogadása. A Mester szellemes találmánya azonban a honfoglalási időkre vetített anakronizmuson túlmenően sem lehet helytálló. Az anonymusi ötlet magja, a nyugati Szomborok és a keleti Zsomborok azonosítása nem lehetséges, a két nemzetség között sem származási, sem névbeli kapcsolat nem tehető föl. Az oklevelekben később *Gyulaszombor*-ként előtűnő, Pest környéki nemzetség, l. 1297: „de genere *Gyulazumbur*” ezt a *Gyula*-val megtoldott nevet az erdélyi Zsomborokkal azonosítás következtében jószerével éppen Anonymustól kapta vagy az ő tekintélye révén szerezte, tehát a Magiszter korában még *Gyula*-előtag nélkül, csak *Szombor* néven szerepelt. A nemzetségnek *Gyula* nevezetű tagjairól nem is tudunk. A nemzetségnév kiejtése különben föltétlenül *sz*-es kezdetű volt, az egykori *z*-s jelölésmód kimondottan csak helyesírási sajátság, amely számos magyar névben betűfetisizmusként máig fönntmaradt (l. *Zala*, *Zagyva* stb.), ahogyan Anonymus helyesírási rendszerében is következetesen érvényesült, l. *Zeguholmu*, *Zogeua*, *Zalankamen* stb. A lényeges az, hogy az Anonymus-féle *Szombor* = *Zsombor* névazonosítás, és ennek megfelelően szakirodalmunkban is egynek vételük, valamint a belőlük alakított anonymusi személy nevének is hol *Zombor*-ként, hol *Zsombor*-ként feltett szerepeltetése nyelvi képtelenség. A két névnek még szlavisztikai alapon való etimológiai összefüggése is kérdéses, a magyarban azonban ezeknek a valószínűleg szláv eredetű jövevényneveknek az alaki hasonlóságon kívül semmi közük nincs egymáshoz: az *sz* és a *zs* különbsége alapvető fonológiai ellentét (ilyen lenne persze a *z* és a *zs* kettőssége is), az volt már az ómagyar korban is, P. mester kiejtésében is. Ezért a két nevet hominimaként ő sem foghatta föl, ami etimologizáló hajlamát és cselekedetét természetesen csöppet sem befolyásolta. A nevekben jelentkező fonológiai különbségnek egykori pontos érzékelését világosan jelzi, hogy a *Szombor* nemzetségnevet mindig *z*-vel, a *Zsombor*-t pedig mindig *s*-sel írták az oklevelek is. Anonymus viszont tudatosan írta a nemzetségnevek alapján csinált személynevet mindig *z*-vel, hogy tudós etimológiája számára elmossa a különbséget, és

bizonyítsa a nevek elképzelt azonosságát, amely persze nemcsak a nevekben, hanem a két nemzetség között sem állt fenn, ezek jószerével nem is tudtak egymásról, hacsak P. mester nem magyarázta be nekik is a „rokonságot”.

Mindebből következik, hogy semmi alapja nincs azoknak a vélekedéseknek, amelyek Zombor személyének és nevének történelmi jelentőséget tulajdonítanak. Anonymus gesztájának az említett nemzetségek neve alapján szőtt, *Zombor*-ként nevezett hőse Töyötömhöz és Harkához hasonlóan fiktív személy, aki nem élt a X. század közepe táján, nem volt Töyötöm leszármazottja, sem a Gyulák öse, és gyulaságának e rokonság alapján való feltevését sem támogatja semmi.

A harmadik e körbe vágó kérdéskomplexum az anonymusi *Zombor-Gyula*-testvérpár viszonya, illetőleg a Gyuláknak a *Töyötöm-Harka-Zombor*-féle családi leszármazáshoz kapcsolódása. Itt abból indulhatunk ki, hogy a *Gyula* nagyon ismert, használt személynév volt Erdély északnyugati területein. Főként a Borsa-, Csolt- és Zsombor-nemzetségek tagjai viselték előszeretettel. Néhány adat más-más személy neveként: a régi Doboka megyéből: 1265: *Jula*, 1307: *Gyula*, 1314: *Gyula*, Gyula helységből, 1315: *Jula*, 1336: *Jula*, Sumbur fia (!), Krasznából: 1213/1550: *Gyulam* acc., *Jula*; Kolozsból: 1295: *Gyvla*, 1315/1418: *Gywla* stb. Az adatok nagyobb része az erdélyi okleveles helyzet következtében ugyan P. mester ideje utáni, de teljesen nyilvánvaló, hogy e névdivatnak ugyanúgy voltak előzményei. Jelzik ezt a területnek a *Gyula* névből alakult helységnevei is: Dobokában: 1307: „Terra *Gyula*”, 1318: *Gyulatelke*; Közép-Szolnokban: 1470: *Gywlakutha*. A *Gyula* személy- és helyneveknek ez a területe lényegében egyezik azzal, amit a Magiszter Töyötöm hadjárata térségeként leírt, helyismeretét az ide való helynevek egész sorának gesztabeli szerepeltetése jelzi, igen pontos elhelyezéssel. Anonymusnak volt tehát elegendő alapja arra, hogy a Gyulák történetét éppen Töyötöm végső győzelmének leírásakor, közvetlenül az esküllői események után téve bontsa ki legrészletesebben, a *Zombor-Gyula* (2. *Gyula*) testvérpár ivadékainak felsorolásával és 3. *Gyula* sorsát is ecsetelje. Hogy a testvérpár létrejötté mennyire közvetlenül kötődik a helyi Zsombor-Gyula névviszonyokhoz, arra nagyon jellemző, hogy itt, a Zsomborok birtokolta területen, Doboka és Kolozs határain fekszik és feküdt nyilván Anonymus idején is *Zsombor* és *Gyula* helység, l. 1320: *Sumbur*, ma *Szászszombor*, *Jimborul Săsesc* és 1307: „Terra *Gyula*”, ma *Kolozsgyula*, *Giula*, egymás közelében, köztük csak iker-helység van, melynek neve nem más, mint *Esküllő*, gesztabeli első adata után l. 1320: *Kyuseskuleu* és *Esculeu maioris*, ma *Esküllő*, *Aşchileu*.

Ezekben az adottságokban jelen van a Magiszter névkombinációjának minden eleme, és nem is késlekedik vele, hogy ezeket messzemenően kihasználja a *Töyötöm-Harka-Zombor* és *Gyula* családi vonal megkomponálására, egyben hitelesítésére, ide hozva Töyötöm seregét, Zomborhoz testvérként kapcsolva Gyulát. Így lettek nála a Gyulák ennek a területnek a lakói. A terület, melyet képzelete szerint Töyötömék a Meszestől keletre birtokba vettek, még Észak-Erdélynek is csak egy kis részét teszik ki, de az esemény Anonymusnál tulajdonképpen Erdély elfoglalásává magasztosul, beteljesítve a Töyötöm által kitűzetett célt: „per gratiam ducis Arpad domini sui terram Ultrasiluanam sibi et suis posteris acquireret”.

A Magiszternek Töyötöm erdélyi honfoglalásáról szőtt meséje tetszetős, valóságghűnek ábrázolt kitalálmány, beleértve az egész eseménytörténetet éppen úgy, mint Töyötöm családfáját 2. Gyuláig bezárólag, de csak a Szent István-kori vagy azt valamivel megelőző eseményekig és személyekig, ahonnan kezdve értesültsége már kevésbé szorult saját kombinációs kiegészítésre, és a valóságtartalom szempontjából egyébként más források is megerősítik a Gyula-család személyi viszonyairól tőle mondottakat. Visszakövetkeztetései azonban itt is, mint legtöbbször saját korának reális tényein, adottságain alapulnak. Mindez természetesen

azt jelenti, hogy Töyötöm erdélyi foglalásának történetéből semmi érdemleges nem rajzolódik ki a Gyulák valóságos észak-erdélyiségének, valamint itteni gyulaságuknak a bizonyítási lehetőségeire sem. Nem is szólva ebbe a kérdéskörbe bevont Doboka és Bogát itteni gyulaságáról, akiknek ügyét nem tartom ide kapcsolhatónak, és nem is foglalkozom vele. Bár a Töyötöm-történet alapján úgy néz ki, hogy a Mester szinte semmit sem tudott a Gyulák korai előtörténetéről, és emiatt volt kénytelen kombinálni, azért az egész Töyötöm-hadjáratban benne lehet annak a feltehető hagyománynak a visszhangja is, hogy a magyarság zömmel nyugati irányból telepítette be Erdélyt. Azt is nehezen tudom elképzelni, hogy a Gyulákról – persze a ténylegesekről és nem előtörténetükről – annyira keveset tudott volna, hogy dél-erdélyi voltak, uralmuk teljesen kimaradt volna ismeretköréből, ennek a későbbi családfáról szóló konkrétumai is ellentmondanak. Csak azt tudom gondolni, hogy Almás-Kapus-Kis-Szamos vidéki jó ismertségéből fakadó származási ötlete, sőt arról valószínű meggyőződése vitte oda, hogy saját kombinációjának jobban higgyen, és ezt az erdélyi foglalás hátterébe illőnek találja. Hogy ennyire feltűnően nem vett tudomást a Gyulák dél-erdélyiségéről, abban még közrejátszhatott az a már érintett felfogása, hogy csak oda, azokra a területekre viszi el a korai magyar történet eseményeit és személyeit, amelyet maga jól ismer és földrajzilag jól le tudja írni. Márpedig Dél-Erdélyt, ellentétben a Meszes vidékével, aligha ismerte, ami persze azt sem jelenti, hogy például Fehérvárról sem volt semmi tudomása, mert nem említi Kolozsvárt vagy Kolozs-Monostort sem, a Kis-Szamos völgyében felfelé már láthatólag ide, a „szomszédba” sem merészkedett a leírásban.

A Töyötöm-történettel kapcsolatban csak még egy általánosabb megjegyzés. Valószínűnek tartom, hogy a Mester maga is hitt leleményeinek legalábbis egy részében, és meggyőződéssel iktatta be azokat forráshiányos ismeretanyagának minden alkalmas részébe. Korának kancellista mivoltából is adódó, személyes tapasztalatokból és a rendelkezésére álló írásbeliségből olyan tényanyag birtokában volt, amelyet történeti látásmódjának fejlettsége, kivételes képzelőereje, logikus gondolkodásmódja, összefüggések keresésében szinte korlátlan merészsége segítségével igen hathatósan, az olvasó számára meggyőző erővel tudott hasznosítani. Ebből következően is régóta vallom, hogy gesztájának úgyszólván egyetlen részletét sem lehet úgy vizsgálni, hogy ne vegyük a legapróbb mozzanatokig figyelembe szemléletének egészét, gondolat-, érzelmi és érdekvilágát, valamint korában egyedülálló, sajátos munkamódszerét.

III. A magyar népesség

1. Jó ideje tudományos közhelynek számít, hogy az *Erdély* név az *erdő-el* jelöletlen birtokos jelzős összetételből jött létre, s jelentése 'az erdőnek a túlsó része': benne az *erdő* az Alföld keleti peremét lezáró erdős-hegyes vidéket jelöli, a név szemléleti alapja tehát a tájra nyugat felől tekintés, történeti alapja pedig a magyarságnak Erdélybe nyugat felőli behatolása. Magával az etimonnal nincs is semmi hiba, ám a keletkezés kronológiája elmosódik mögötte, a szemléleti alap pedig egyszerűen ingatag. A kérdésnek ez utóbbi vonatkozásai ezért mindenképpen perújítást kívánnak.

Ebben az ügyben is jó volna az adatokból kiindulni, de ez nem is olyan egyszerű. Krónikáink ugyan számos esetben névvel utalnak e területre, és a *Terra Ultrasilvana*, *Terra transsilvana* stb. megnevezések mellett a magyar *Erdély* név különböző írásváltozatai: *Erdeelu*, *Erdelw*, *Erdeelew* stb. is többszörösen előkerülnek bennük, mégpedig már a honfoglalás-kori események leírásának kapcsán is. De hogy ezek a honfoglalás után jóval később leírt visszautalások, még ha maguk is írásbeli előzményekre is visszamehetnek, kronológiailag hitelesek lennének, hogy a név keletkezésének tényleges idejét jelölnék, az a filológiai szigorúság követelményei

alapján több mint kétséges. Így hát csak hiteles okleveleink és elbeszélő forrásaink megírásának ideje lehetnek támpontjaink. Eszerint a név első latin melléknévi adata: 1111: „Domnus Symon *Ultra silvanus*”, első latin főnévi adata: 1177/1337: „versus *Ultra Silvas*”. Az első hiteles kronológiájú magyar nyelvi adat Anonymus gesztájából való: „ad *Erdeuelu*”, de legtöbbször persze a Magiszter is *Terra Ultrasilvana*-t, néha *Ultra Silvas*-t ír. Teljesen bizonyos, hogy a latin nevek nem a scriptorok mesterséges találmányai, hanem a magyar név az elsődleges, a többi hazai latinra fordítás. A német *Siebenbürgen*, amellet, hogy az *Erdély*-nél jóval későbbi, tárgyunk szempontjából közömbös, a román *Ardeal* (első ismert adata szláv nyelvű okirattól, 1444-ből) pedig sima átvétel a magyarból.

Az *Erdély* úgynevezett helyzetviszonyító név: egy bizonyos térbeli szemlélet áll mögötte, benne pedig az a kérdés rejlik, hogy merről merrefelé nézve kapta megnevezését. Magyarázatának az az eleme, hogy nyugat felől néző szemlélet tükröződik benne, a modern tudományban nyilvánvalóan P. magiszterre megy vissza, aki Töyötömnek Dzsölő elleni hadjáratáról szólva számos esetben használ olyan kitételeket, amelyek egyrészt a Meszes vidéki erdős területre, másrészt az erdőn kelet felé átkelésre utalnak. A gesztában Töyötöm az Almás vizéhez „*silvan pertransiens*” érkezik, Dzsölő ellen „*ultra silvas versus orientem*” vonul stb. A Magiszternek efféle megjegyzései természetesen jóval későbbiek a név keletkezésénél, csak egy kis területre vonatkoznak, és az erdélyi foglalás leírásából szinte magától értetődően következnek, emiatt vallomásuk nem alkalmas arra, hogy belőle a név születésének a korára és körülményeire perdöntő bizonyítékul szolgálhatnának. Mindenesetre Anonymusnak a századelő magyar történeti nyelvtudományára gyakorolt hallatlan tekintélye semmiképpen nem zárhatja ki más lehetőségek keresésének igényét.

Meggondolandó az a körülmény, hogy a magyarság már a honfoglalás előtti évtizedekben ismerte és valószínűleg névvel is nevezte a Keleti-Kárpátokat és környező vidékeit. Erre jó lehetőséget adott, hogy őseinknek a honfoglalás előtti utolsó szállásterülete Etelköz volt, amely nézetem szerint közvetlenül a Kárpátok „alatt”, a Szeret-Prut folyásvidékén terült el, ahonnan nyugat felé, Erdély területére is portyázásuk, a hágókon, szorosokon át ideiglenes behatolásuk nemcsak feltételezhető, hanem alkalmasint valószínű is. Ez a terület megismerésére és elnevezésére adódó helyzeti-történelmi lehetőség egy nyelvi lehetőséggel is párosul. Mégpedig azzal, hogy az ómagyarban az *erdő*-nek – és a magyar szónak megfelelő hazai latin *silva*-nak is – nem volt annyira általános a jelentése, mint a későbbi és mai magyarban, hanem szűkebb, speciálisabb: a hatalmas kiterjedésű erdőséget, különösen pedig a nagy hegységeket beborító erdőt jelentette. Jelzővel ellátva ugyanerre a fogalomra szolgált a *havaserdő*, későbbi szinonimájaként pedig a *rengeteg* fejlődött ki. A kisebb kiterjedésű, folyóparti, alföldi erdőkre számos más, a népnyelvben jórészt máig megőrződött kifejezés szolgált: *berek*, *liget*, *eresztevény*, *csepely*, *pagony*, *gaz*, *kerek* stb. Nos, eleink kétségkívül a Keleti-Kárpátok vonulatában ismertek meg először erdős magas hegységet, amely természeti élmény névadás keletkezését különösen elősegítette, magától értetődően nemcsak a hegységre, hanem a környékére is kiterjedően. Így a Keleti-Kárpátok vonulata aligha kaphatott más nevet, mint az akkor még nagyonis egyedítő *Erdő* (a *Kárpátok* a magyarban sokkal újabb keletű művi név), a rajta túl nyugat felé eső terület pedig az *Erdő-el* lehetett. A név szemléleti alapja tehát éppen fordított, mint az Anonymusé: keletről nyugat felé irányuló nézőpont.

Érdekes, hogy e névadási lehetőségre éppen P. mesternél is találunk támasztékokat, persze nem kitalált meseszövéseiben, hanem a nála előforduló helynevekben, ahol ő tudvalevőleg rendkívüli biztossággal mozog, és nagy hitelességgel közöl. Az erdős magashegységeket rendszeresen jelöli a *silva* használatával: *siluam Igfon* (valószínűleg a Réz-hegység), „ad *siluam Matra*”, „*siluam magnam, qui nunc Uertus vocatur*” stb. Az Északkeleti-Kárpátok régi *Havaserdő* nevét is megtaláljuk a Magiszter gesztájában: „*ultra siluam Hóuos versus*

occidentem”. A Déli-Kárpátok *Havas* nevére, valamint az azon túli részek jelölésére vö. még *Havasalföld* < *Havasel-föld*.

Mindez annyit jelent, hogy a magyarság látókörébe Erdély már valamivel a honfoglalás előtt bekerülhetett, és semmi okunk nincs annak a feltevésnek az elhárítására, hogy ennek *Erdély* neve létrejöttével meglehetett a konkrét névadási eredménye is. Az elnevezés folyamatosan élhetett tovább, a magyarság egészének ezt a nevet nem föltétlenül kellett nyugati irányból még egyszer létrehoznia, s Erdély korai magyar lakossága már mint ismert elnevezést hozhatta erre a területre.

Erdély területe viszonylag jól meghatározható földrajzi egység, ezt tükrözteti egységes neve is. Az a vízválasztó, amely a Szamosok (Kis- és Nagy-Szamos) és a Maros vízgyűjtője között nagyjából nyugat-keleti irányban a régi Szaránd megyétől a Kárpátokig magasabb-alacsonyabb hegyekkel, dombokkal végighúzódik, lényegesebb földrajzi tagolódást nem jelent. Mégis ez a vízválasztó osztja nagyjából északi és déli részre, és ennek korai időktől kezdve megvoltak a nyelvi, település- és népességtörténeti velejárói, sőt politikai, gazdasági és művelődési kísérői is. Névadásbelileg azonban a két rész nem vált szét, és az *Észak-* és *Dél-Erdély* megnevezésnek nincs időben visszanyúló háttere, inkább a tudomány és a politika számára fenntartott művi névkettősségnek tekinthető. Erdély kisebb tájegységeinek korábbi-későbbi nevei e vonatkozásban nem jelentenek zavaró tényezőt, még a *Mezőség* is lényegében átnyúlik a vízválasztón. A szóban levő vízválasztót nemcsak azért emlegetem, mert a Székelyföld leszámításával meghatározza mostani témám területét, hanem főként a hozzá fűződő történeti és nyelvtörténeti problematika több vonatkozásban mindkét részre jellemző sajátosságai miatt.

2. A történeti nyelvföldrajz tanulságai szerint Erdély magyar lakosságának három nagy nyelvi-nyelvjárási csoportját lehet megkülönböztetni. A székelység mai lakóterületét nem számítva a másik két nagy nyelvi csoport között – nyilván nem véletlenül – lényegében ott húzódik az elválasztó sáv, ahol a fentebb emlegetett vízválasztó halad. A nyelvtörténeti vizsgálatok azt vallják, hogy ez a két csoport között nagyjából ma is meglevő nyelvi-nyelvjárási különbség igen régi keletű, alapjai jó valószínűséggel a magyarok erdélyi betelepülésének kezdetén lerakódtak, ami azt is jelenti, hogy a két nevezett területre egykor nyelvünk más-más változatát beszélő népi csoportok költöztek be. Talán mondanom sem kell, hogy e tekintetben nem gyökeres belső nyelvi különbségekről, megoszlásról van szó, hiszen a magyarságon belül – az egy csángóságnak a középkor végétől erősödő nyelvi differenciációján kívül – egész történelmünk folyamán nem alakultak ki számottevő nyelvi különbségek, sőt ez a viszonylagos egység a magyar nyelv fejlődése egyik legalapvetőbb vonásának minősíthető. Néhány jellegzetes, a nyelv erősen strukturált szektorába tartó jelenség azonban ezt az észak- és dél-erdélyi nyelvi különbséget mégis markánsan jellemzi. A kérdés nyelvészeti részletezésébe e helyütt természetesen nem bocsátkozhatom, elég azonban az „Erdélyi magyar nyelvatlasz” anyagát tüzetesen átvizsgálni ahhoz, hogy ezek a legtöbbször archaikus különbségek előtűnjenek. A nyelvjárástörténeti elemzés ezeknek a jelenségeknek mind fejlődési előzményeit, mind nyelvföldrajzi helyzetét messzibb múltba vissza tudja vezetni. Fontos azonban ehhez azt is hozzátennem, hogy a szóban levő jelenségek – éppen strukturáltságuknál fogva – a magyar nyelv belső rendszerének szerves tartozékai, nem arról van tehát szó, hogy észak- és dél-erdélyi viszonylatban jelentkező különbségeiket külön-külön érvényesülő idegen nyelvi hatások gerjesztették volna. A történeti nyelvföldrajz e problémakörében éppen erdélyi viszonylatban erősen számolni kell azzal, hogy a történelem viharai és a velük járó népességtörténeti események mind a két magyar nyelvi típusnak egykor sokkal összefüggőbb, „kitöltöttebb” területét a középkor vége óta egyre jobban kisebb-nagyobb részlegekre, több esetben nyelvi szigetekre szabdalták. Így a köztük egykor magyar nyelvű népességgel kitöltött

területekről ma már sokszor csak magyar nyelvi helynévi maradványok vallanak. De ez az erdélyi magyarság sorsa szempontjából fájdalmas nyelvi folyamat egyúttal az egyes magyar részlegek egymástól elszigetelésével nyelvi konzerváló erővé is vált, megkönnyítve a nyelvtörténeti visszakövetkeztetéseket.

Ha a szóban levő két erdélyi magyar nyelvi típusnak a helyzetét a magyarság többi nyelvi részlegéhez viszonyítva vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy egymás közötti különbségeiken túl közöttük újabb, igen figyelemre méltó eltérések merülnek föl. Az észak-erdélyi magyar népesség nyelvének strukturális sajátosságai szoros kapcsolatot mutatnak a bihari, szabolcsi, felső-tiszai magyarságéval, biztosan jelezvén Észak-Erdély magyarsága beköltözésének nyugat-északnyugat felől kelet-délkelet felé, a Körösök és a Szamos völgyein felfelé haladó irányát, illetőleg onnan eredő, tápláló népi-nyelvi forrását. Ugyanakkor a déli, nagyjából a Maros középső folyása körzetében, vízgyűjtő területén elhelyezkedő magyar népességnek a nyugati magyarság felé nem mutatható ki ilyen nyelvi háttérrel, mely az észak-erdélyi nyelvi összefüggések látszatra szinte magától értődő analógiájára a nyugati magyarság irányából a Maros, esetleg a Temes, Bega mentén felfelé húzódó erdélyi betelepülésről tanúskodhatnék. Már most meg kell jegyezni azonban, hogy a dél-alföldi, a Tisza és a Maros alsó folyása vidéki magyarság korai nyelvi állapotára, jellegére egyszerűen nincs módunk következtetni, mert azt nagyrészt elmosták e térségnek a középkorban lejátszódó település- és népességtörténeti mozzanatai, majd az eredeti állapotot véglegesen felcserélte a török hódoltság alatti pusztítás és az utána jövő új telepítési folyamat. Ez az ottani magyarságnak egykori sorsára, mind történeti nyelvföldrajzának kutatási lehetőségeire nézve sajnálatos körülmény természetesen nem zárja ki a középkor végéig nagy kiterjedésű és bő népességű Csanád megyei terület és Dél-Erdély magyarságának eredendő kapcsolatát, következésképpen legalábbis elvileg nyitva hagyja a dél-erdélyi magyarságnak nyugat-délnyugat felől való betelepülési lehetőségét. Minderre majd előadásom más fejezetében fogok visszatérni.

Mivel a dél-erdélyi magyarság Észak-Erdélyből való települését a nyelvi sajátosságok különbségei egyáltalán nem támasztják alá, más, kifejezetten nyelvi nyomok pedig, ha lettek volna is, eltűntek, a kérdésben a történeti nyelvföldrajz oldaláról csak annyit lehet viszonylag határozottabban mondani, hogy e magyar népesség – ellentétben az észak-erdélyivel – az egész magyarság nyelvéhez viszonyítva legalábbis a középkor végétől sajátos, különálló magyar nyelvi-népi részleget képvisel. És ha e nyelvi helyzetet még korábbi időkre akarnánk visszavezetni, aminek természetesen adottak a nyelvfejlődésbeli lehetőségei, akkor a nagyon korai Árpád-korra, Dél-Erdély történelmi helyzetét tekintve a Gyulák korára akár egy külön, önálló magyar törzs nyelviségének körvonalai is kirajzolódhatnak.

Mindezek természetesen csak egy sajátos önállóságot mutató nyelvi helyzetből való visszakövetkeztetési lehetőségek, de a történeti nyelvföldrajz magától értetődően nem tud választ adni a dél-erdélyi magyar nyelvi típust beszélő népesség legkorábbi megtelepedési idejére. Arra nézve azonban már többet tud mondani, hogy e nyelvi típus életének miként alakult a belső dinamizmusa, ebben is elsősorban területi mozgásának jellege, iránya, és ezzel összefüggésben időben előre haladva nyújthat bizonyos kronológiai támpontokat is.

Azt mindenesetre általánosságban bizonyossággal lehet állítani, hogy a dél-erdélyi magyar nyelvi típus belső kohéziós erejét, fő strukturális sajátosságain nyugvó viszonylagos egységét egész története folyamán huzamosan, lényegében egészen máig tartani tudta, már a kezdetekben sem teljes, összefüggő területisége és ennek később még inkább megbomlása ellenére is. Ez annyit jelent, hogy azonos, egységes sajátosságait fokozatos területi kiterjedése során elhatolási irányainak legszélsőbb pontjaira, nyelvi szigetszerű részlegeire is lényegében változatlan alapminőségben eljuttatta.

E nyelvtípus terjedésének feltehetően egy gócból kiinduló irányai arra mutatnak, hogy eredeti, központi területe a Maros középső, a Küküllő alsó-középső és részben az Aranyos alsó folyásának környéke, völgyei lehettek. Kb. ez az a terület, amelynek magyarságát a legkorábbi régészeti leletek is tanúsítják. Itt megint az egykori Gyulák uralmi területére lehet visszautalni, hiszen e tájnak miként földrajzilag, úgy nyelvileg is minden bizonnyal Fehérvár volt a központja. E központból hatolt el fokozatosan, de jórészt még az Árpád-korban a nyelvi típus délnyugat felé a hunyadi medencébe, déli-délkeleti irányban az Olt két nagy kanyarulata tájáig, részben az Olt fogarasi völgyébe, továbbá kelet felé a mai Székelyföld nyugati-északnyugati területeire fölfelé a Küküllő mentén és a Nyárad alsó völgyébe, a Maros mentén ki a Keleti-Kárpátok aláig, északnyugaton a régi Torda és Kolozs megye keleti nyúlványaiig. Ez a magyar népi-nyelvi terjeszkedés természetesen nem jelenti azt, hogy a dél-erdélyi magyarság korábban mindenütt ki is töltötte a jelzett területeket, már csak azért sem, mert a legtöbb vidéken kisebb-nagyobb szláv nyelvi szubsztrátumra települt rá. Így a magyar népesség az általa megült területek egy részén nagyobb tömböket is kialakított, másutt, főként a szélek irányában inkább csak települési foltokat hozott létre.

Az egykori magyar tömböknek és részben máig fennmaradt nyelvi szigeteknek a Maros középső-Küküllő alsó folyása körüli góchoz való nyelvi viszonya, illetőleg a széttelepülési területek nyelvi helyzete sok mindent elárul a terjedés intenzitásáról, a nyelvi típust beszélő magyarság arányairól és népi erejéről, nemkülönben a terjeszkedés kronológiájáról. A történeti nyelvföldrajz tanulságai szerint bizonyos például, hogy a Hunyadi-medencébe beköltöző magyarság nem volt kis létszámú, és viszonylag hamar elérte e területet. Ugyancsak bizonyos, hogy a királyföldi szászság betelepülése már ott érte és Fehérvár környéki nyelvi góctól jórészt el is vágta a Nagy-Küküllőtől délre levő magyar foltokat. Bizonyos továbbá, hogy a telegdiszéki és a marosszéki székelyek betelepülése már a régi Udvarhely és Maros-Torda nyugati részén keskenyebb-szélesebb sávban nem székely. hanem korábban oda érkezett, dél-erdélyi magyar nyelvi típust beszélő lakosságra épült rá, sőt e magyar lakosság létszáma az alsó Nyáradmentén és Székely-(Maros-)Vásárhely tágabb környékén oly nagy számú volt, hogy itt a székelység a maga nyelvi típusát nem is tudta érvényre juttatni, és ez a nyelvi állapot mindmáig fennmaradt. A Vásárhely környékén a Maroson áthatoló székely betelepülés, majd a Beszterce vidékéről délre hatolt szászság már jelentékeny számú dél-erdélyi magyar nyelvi részleget vágott el eredendő góctól a Maros mentén Régentől fölfelé Lövér, Vécs, Disznajó, Magyaró stb. vidékén. A kelet-tordai és -kolozsi területen a dél-erdélyi magyarság nyelvi jelenségei erősen keveredtek az észak-erdélyi magyar népesség szintén kelet felé terjeszkedő részlegeivel, tanúsítva e kétféle nyelvi típusú erdélyi magyarság Kárpátok irányába haladásának körülbelül azonos idejét.

A szászsággal és a székelységgel kapcsolatos eme települési mozzanatok arra mutathatnak, hogy a dél-erdélyi magyarság területi szétágazása a XIII. század eleje-közepe előtt már elérhette lényegileg végső kiterjedését. Mindez azt is jelenti, hogy a dél-erdélyi magyar nyelvi típus lokális helyzete nagyjából fedi az egykor hatalmas kiterjedésű Fehér megye területét, és a megyének azok a jórészt kelet-délkelet felé kinyúló középkori maradványai, amelyek még jó ideig a királyi vármegye tartozékai voltak, egyúttal a dél-erdélyi magyarság szállásterületének egy-egy foltjaként, rezervátumaként is értelmezendők. Ugyanakkor a hajdan nagy Fehér megyéből kivált Torda, Küküllő és Hunyad megyéket anyamegyéjükkel együtt mint a dél-erdélyi királyi megyék tömbjét – a fehérvári ispán/vajda korábbi, még egész Erdélyre ki nem terjedő uralmi területét – a magyar nyelvű népesség részbeni területi töredezettsége, szórtsága ellenére is, többek között éppen nyelvileg szorosan összetartozó volta is összefogta.

Későbbi időre vonatkozó jelzése ugyan a dél-erdélyi magyar nyelv helyzeti energiájának, de a mondottakkal kapcsolatban érdemes utalni rá, hogy az Aranyos alsó folyásának vidékére a XIII. század második felében beköltözött székelység saját nyelvének jellemző vonásait igen hamar elvesztve szinte nyomtalanul felszívódott e terület dél-erdélyi magyar nyelvi típusú szubsztrátumába. Ennek a tetemes létszámú magyar nyelvi tömbnek a központi részein is a megcsökkenése, széttöredezése viszont már késő középkori kezdetű.

A korai dél-erdélyi magyar nyelvnek a saját, jellegzetes típusú nyelviségén kívül volt még egy másik magyar nyelvű részlege: az egykor Fehérvár tágabb körzetében, több csoportban elhelyezkedő székelység, lényegében a háromszéki medence oda még át nem települt székely ősei. Ennek a nyilván számottevő nagyságú magyar népcsoportnak az ügyére más vonatkozásban alább még visszatérek. Most csak annyit jegyzek meg, hogy vizsgált területünkön való elhelyezkedésüket a helynevek (*Sebes, Orbó, Kézdi*) viszonylag jól meghatározzák, e tájat elhagyásuk, pontosabban nyilván szervezett áttelepítésük ideje is kb. adott a szászság megjelenésével, hogy azonban a Maros vízgyűjtőjének középső körzetébe mikor és miként kerülhettek, az már homályosabb kérdés, későbbi mondanivalóm tartozéka. Mindenesetre ha a dél-erdélyi területre általánosan jellemző magyar nyelvi típus nyelvföldrajzi helyzetét vizsgáljuk, az ettől lényegesebben eltérő magyar nyelvi típust beszélő székelységet ebben az összefüggésben sem hagyhatjuk említés nélkül, sem a dél-erdélyi nyelvi típus közé ékelődő területisége, sem a dél-erdélyi magyarság számát az Árpád-kor jó részében gyarapító jelenléte tekintetében, sem pedig úgy, mint a dél-erdélyi magyar nyelven belüli kölcsönhatásoknak még a későbbi Székelyföldön területileg kívül eső, igen korai és fontos tényezőjét.

3. Dél-Erdély korai magyar nyelvföldrajzi képét nagyon jól egészíti ki az az ismeretanyag, amelyet a terület magyar helynévanyaga szolgáltat. Azt a helynévi szubsztrátumot, amelyet elsősorban a terület szláv eredetű névanyaga tartalmaz, az eddigi kutatások jórészt etimológiailag és kronológiailag is tisztázták, ezért az ide vágó eredményeket ismertetni fölösleges volna, de amellett, hogy szétfeszítené tárgyunk kereteit, nem is adna jelentékeny többletet a terület magyarság-történeti ismereteihez. Ezért erre az összehasonlító problémakörre csak ott utalok, ahol ez a magyar helynévanyag szempontjából föltétlenül szükségesnek látszik. A magyar nyelvi eredetű helynevek fontosabb kérdéseinek számbavétele a korai szláv nyelvi névanyaghoz való viszonyítás nélkül, önmagában is sokat mondhat még a számbeli nagyságrendet: az előfordulás sűrűségét tekintve is, de az egyes helynévi kategóriáknak bőven vannak a magyaron belül is meghatározó jelentőségű, értékelhető vallomású tulajdonságai.

A terület víznevei tanúságtételének elsőrendű fontosságát e helynévi kategória alapvető tulajdonságai határozzák meg. A víznevek – az egészen jelentéktelen, legfőljebb egy helységet érintő „helyi” patakok kivételével – nyelvszociológiai és névadás-lélektani okokból általában biztosan mutatnak vissza régi időkre, időtállóak, alakulásukat nem befolyásolják művelődés- és birtoklástörténeti változások. Amennyiben víznév és mellette fekvő település neve alakilag egyezik, márpedig ez nagyon gyakori, jellemző jelenség, szinte abszolút biztonsággal mondhatóan a víznév az eredetibb keletkezésű. A témánk szempontjából legfontosabb vidékeken – néhány nagyobb folyón (Maros, Küküllő, Aranyos) kivételével – jórészt az e tulajdonságokkal bíró közepes, valamint nem túl kicsi patakok kerülnek elénk.

Dél-Erdély központi területén, lényegében a szűkebb Fehér (Alsó-Fehér) megyében vagy annak határát torkolatukkal érintően a következő magyar eredetű víznevekkel kell számolnunk, első adataikkal elősorolva őket: a Maros folyásával északnyugatról délkelet felé haladva: a Maros jobb parti mellékvizei, 1318: *Kopus* (helységnévben), 1330: *Ludas* (helységnévben), 1270 k.: *Aranyos*, 1299/1789: *Chakou, Lapad*, 1303/1400: *Gyog*, 1299/1570: *Gald, Vayosd*, 1265/1421: *Poklos*; ezek mellékvizei, amelyek azonban szintén a tágabb Maros-völgy

tartozékai: 1299/XIV. sz.: *Rakws*, 1377: *Tarkwpataka*, *Gywlapataka*, 1299/1395: *Zarazorbov*, 1282/1285: *Tulpataka*, *Bikpotaka*, 1337: *Chaklya*, 1238/1301: *Sard*; – a Maros balparti mellékvizei: 1339/1448: *Ozd*, 1177/1337: *Cuculiensis castr*i (várnévben), 1252/1271: *Kykullu*, 1301: *Demeterpotoka* (helységnévben), 1332-6: *Sospotak*, 1224: *Sebes* (helységnévben), 1341: *Sebes*, 1310: *Arkus*; ezek mellékvizei: 1320: *Chergeud*, 1313: *Zekes*, 1324: *Jacabpataka*, 1313: *Zynpotoka*. Dél-Erdély földrajzi és minden bizonnyal történelmi értelemben vett központjában ez a Maros tágabb vízkerületéhez – a Székelyföld magától értetődő kivételével – viszonyított jelentékeny számú magyar névanyag mindenképpen feltűnő. Igaz, hogy e víznevek nagy része csak XIII-XIV. századi adatokból idézhető, de ez az erdélyi okleveles anyag ismert sajátosságaiból fakad, jó részüknek a keletkezése ennél nyilvánvalóan régebbi, persze kronológiailag közelebről meghatározhatatlanul. E vízneveknek nem csupán a száma, hanem földrajzi koncentráltsága is az itteni lakosságnak korai és intenzív magyar nyelvi névadási tevékenységéről tesz tanúságot.

A középső Maros-völgyből terjeszkedő magyarság szállásterületein még két helyen mondható számottevőnek a magyar eredetű víznevek jelenléte. A régi Küküllő megye területén főként a Kis-Küküllő vízgyűjtőjében fordulnak elő: 1324/1349: *Egresthw* (helységnévben), 1272: *Hagmas* (helységnévben), de vö. *Hagmasfew* is, 1278: *Dumbo potaka*, 1177/1337: *Sossed*; a Nagy-Küküllőbe ömlik: 1322/1370: *Huzywazou* (helységnévben). Vö. még a megye délnyugati sarkát súroló *Kézd*-et: 1309: *Kyzd*. A régi Hunyad megyében érdekes módon nem a medence Marostól délre eső, tágabb részén, hanem a Marosba nyíló északi völgyekben sorakoznak e nevek: 1407: *Homrod* (helységnévben), vö. még 1299/1571: *Homrodfew*, 1290/1320: *Gyog*, 1292: *Fenes* (helynévben), de 1520: „rivulum *Fenes* vocatur” is, 1350: „aqua *Nogzad*”; a balparton csak 1302/1325: *Egrug*, de lásd egyidejű adatban mellékvizét is: *Almas*. Természetesen ezek a víznevek is mindkét térségben jelentékeny számú korai magyarság jelenlétét jelzik.

A magyar eredetű víznevek között fentebb nem véletlenül soroltam föl a *Küküllő*-k nevét. Rövid egyesült szakaszával Fehérvár fölött a Marosba folyó két, egyenként kb. 120-140 km hosszú, jelentékeny nagyságú víz csak torkolatánál vagy legalsó szakaszánál kaphatott azonos nevet azon a területen, amely közvetlenül a középső Maros-völgynek magyar eredetű víznevekben bővelkedő szakaszához tartozik. A *Küküllő* magyar nyelvi keletkezése természetesen nem emiatt vehető nagyon valószínűnek, hanem más okokból. A név szellemes török etimonja, mely magát sorozatos kritikák ellenében máig makacsul tartja, több szempontból is erősen kétséges. Mindenekelőtt egyszerűen nem lehet csak úgy, minden további figyelembevétel nélkül számításán kívül hagyni, hogy a magyar nyelvterület különböző részein hat *Küküllő* nevű hely mutatható ki, és ezek etimonja, tekintve a testes névalakot, semmiképpen nem választhatók el egymástól, az pedig, hogy ezek mind török eredetűek lennének, amikor egyébként biztosan török nyelvi eredetre visszamenő helynév nincs a Kárpát-medencében, sőt többé-kevésbé kétes is alig, valóságos névtani csoda volna. A folyók román *Tîrnava* neve nem bizonyítéka a török etimonnak, tudniillik sima átvétele a szláv *turnъ* ’tövis’ származékából alakult szláv folyónévnek, amely persze lehet, hogy keletkezési idejét tekintve megelőzte a magyar folyónév létrejöttét, de viszonyukban legfőljebb többé-kevésbé párhuzamos szemlélet tehető föl. Továbbá a név szabályos magyar igenévi struktúrát mutat, és akár *kék* szavunk eredetibb *kök* változatának, akár *kökény* szavunknak igei származékából magyarázható, vö. a *Kéklő*, *Nyárló* stb. helyneveket is.

A *Küküllő* folyónév etimonja két szempontból is igen fontos a terület népességtörténete szempontjából. Egyfelől kiiktatja a legfontosabb névtani alapját annak a más oldalról sem támogatható következtetésnek, hogy e területen a honfoglalás előtti időkben török nyelvű népesség élt volna, melyet azonosítottak már a bolgár uralom bolgár török népével, avarokkal,

székelyekkel, sőt török nyelvű magyarokkal is, persze minden szilárdabb fogódzó nélkül. A *Küküllő* neve keletkezésének magától értetődően semmi köze nincs a Gyulák családjában előforduló török etimonú személynévekhez. Másfelől a kérdés pozitív oldalát nézve nagy jelentősége van annak, hogy a Maros mellett a terület második legnagyobb folyójának a magyarság adott nevet. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e központi térségben torkollik a Marosba a magyar nevű *Aranyos*, és csak kissé följebb, de még Fehér megye északnyugati határához közel fut a Marosba a szintén magyar eredetű *Nyárad*, akkor azt mondhatjuk, hogy a beláthatatlanul régi időkben, ismeretlen nyelvből származó *Maros*-on és a homályos eredetű, már különben is inkább a hegyvidéket uraló *Ompoly*-on kívül a terület számottevő folyóinak a neve a magyarból származik. Mivel a terület többi víznevéhez képest nagyságrenddel jelentékenyebb méretű folyókról van szó, ez a tény a Maros folyásának itt összpontosuló széles völgyszakaszán a magyar nyelvnek nemcsak korai, hanem erősen meghatározó szerepét erős történeti toponímiai értékkel bizonyítja.

Ami a szóban levő terület településneveit illeti, már csak nagy számuk miatt sem bocsátkozhatom bele tüzetes számbavételükbe, és persze sokuk nem is adna különösebb támpontot témánkhoz. Bár első írásbeli előfordulásuknak itt is van bizonyos tájékoztató értékük, a legkorábbi települési réteg felidézésében inkább jellegük, típusuk nyújthat eligazítást. Természetesen a helységnév-típusokkal is óvatosan kell bánni, mert a legtöbbnek megvan ugyan a maga, bizonyos időszakokhoz köthető kronológiai értéke, indulásuk kezdetét a hiteles oklevelekben előforduló nagyon korai magyar helységneveknek a véges száma és területileg nem egyenletes elosztása bizonytalanítja el, lezáródásukat vagy legalábbis erősen megcsökkenő divatjukat pedig az analógia újratemtő hatása teszi nehezen meghatározhatóvá.

Dél-Erdély területén egy alább még érintendő kivételt nem tekintve mindenfontosabb Árpád-kori magyar helynévtípus megtalálható, nemegy közülük igen bőséges példatárral. Közülük is csak néhány meghatározóbbra fogok konkrétan is utalni, és elsősorban itt is a dél-erdélyi magyarságnak különösen fontos területeire figyelmet fordítani.

A személynéveknek pusztá alakban, képző nélkül helynévvé válása a magyar helynévadásnak valószínűleg a legrégebbi, még a honfoglalás előttről származó típusa. Jó korhatározó szerepe mellett nagy értéke, hogy az idegen etimonú személynéveken is biztos magyar névadási aktust jelez; némi nehézséget jelent viszont, hogy a személynévi és a helynévi minőség egymáshoz való viszonya nem mindig állapítható meg, benne számos más kategória (pl. a foglalkozásnevek, népnévek stb.) is kereszteződik, illetőleg beleolvad, ezért a típus egzakt körét nem lehet jól meghatározni. Fehér megye szűkebb területén jórészt a Maros folyása mentén vagy ahhoz közel a következő, pusztá személynévekből lett helységnevek vagy azok előzményei fordulnak elő a XIV. század végéig záró adatolhatósággal (első adatokat itt és a következőkben csak a XIII. századból közlök): *Radnót/Iernut*, 1300: *Renolth*; *Dég/Deag*; *Acintos/Ařintis*; *Gezse/Gheja*; *Nándor/Nandru*; *Sülye/Şilea*; *Forró/Brenndorf/Fărău*, 1299/1392: *Forro*; *Miriszló/Mirăslău*, 1219/1276: *Myrisloy*; *Enyed/Strassburg/Ajud*, 1293/1301: *Enud*; *Béld/Beldendorf/Beldiu*, 1219/1550: *Belud*; *Elekes/Eckendorf/Alecuş*; *Bece/Beţa*, 1272 > 1413: *Beche*; *Csanád/Scholten/Cenade*; *Kereknök* (ma *Oláh-Bogát*)/*Bogatul Romîn*, 1296: *Kerecnuk*; *Vinc* (*Középvinc*, ma *Mihálcfalva*)/*Mihalţ*; *Borbánd/Bărăbanţ*, 1299/1580 u.: *Borbanth*; *Csatár*, elpusztult, Fehérvártól délre volt), 1299/1573: *Chiatar*; *Csüged/Ciugud*; *Dálya/Dallendorf/Daia Romînă*; *Vinc* (*Alvinc*)/*Unter-Wintz/Vinţul de Jos*, [1205-35]: *Wynch Inferiori*; *Akmár/Acmar*, 1276: *Ochmar* [V: *Othmar*]; *Bencenc/Binţinţi*; *Gyalmár/Gielmar*, 1291/1320: *Galmar*. – A régi Torda megyében, csak a Maros-völgy Kapus- és Ludas-mellékvölgyeiben, valamint az Aranyos alsó völgyében: *Iklánd/Iceland*; *Dátos/Dateş*, 1263: *Datus*; *Bogát/Bogata*; *Szakál/Săcal*; *Tetrich* (ma *Detrethem*)/*Tritiu*; *Koppán/Copăceni*, 1285/1436: *Coppam* [V: *Coppan*]; *Szind/Sănduleşti*, 1288: *Scinth*; *Torda/Thorendorf/Turda*, 1197: *Thorda*;

Lóna/Luna, 1270: *Lona*; *Kocsárd* (Székelykocsárd)/*Cucerdea*, 1291: *Kuchard*; *Bágyon/Bagin*, 1291: *Bagum*; *Füged/Fugud*; *Vinc* (Felvinc)/*Ober-Wintz/Vințul de Sus*, 1219/1276: *Wynchy*; *Décse/Decea*. – A régi Küküllő (Kis-Küküllő) megyében: a Maros-völgyben: *Bua* elpusztult, Nyárádtő határában volt; *Besenyő/Beșinău*; *Csapó/Cipău*; a Kis-Küküllő völgyében: *Pipe/Pipea*; *Kund/Kunden/Cund*; *Bernád/Bernadea*; *Bachnya/Bachnen/Bahnea*, 1291: *Bahna*; *Dányán/Dengel/Daia*; *Bogács/Bogesdorf/Bogaciu*; *Bajom/Bunnesdorf/Bojan*; *Fajsz/Füßsen/Feisa*; *Bénye/Bendorf/Biia*; *Bua* elpusztult, Bényébe olvadt; a Nagyküküllő völgyében: *Ernye/Ernea*. – Hunyad megye Maros-völgyi részén: *Törek*, elpusztult, Algyógytól nyugatra feküdt; *Rápolc/Rapoltul Mare*; *Arany/Uroi*; *Barcsa/Bircea Mare*; *Déva/Deva*, 1269/1270: *Deva*; *Nándor/Nandru*; *Ilye/Ilia*, 1266: *Helya*.

Rendkívül régi, de időben eléggé elhúzódó keletkezésű magyar helynévtípus a *-d* képzős nevek csoportja. Előnye, hogy amely néven megjelenik e képző, annak többnyire már a keletkezése is, de legalább a továbbalakulása magyar ajkakon történt, következésképpen a magyarság jelenlétére biztosan mutat. Hátránya, hogy a személynévi eredetű helyneveken nem mindig lehet megkülönböztetni a *-d* személynév- vagy helynévképző funkcióját, ez azonban a helynév kronológiai értékét nem befolyásolja, sőt növeli, mert ilyen esetekben e típus az előbb tárgyalt, pusztán személynévi kategóriával érintkezik. A régi Fehér megye területén, a Maros völgyében és közelében: *Ózd/Ozd*; *Kincsed(újvár)/Uioara*, 1296: *Kunchedoyuar*; *Lapád* (Oláhlapád)/*Lopadea Veche*, 1299/XIV. sz.: *Lapaad*; *Csombord/Ciumburd*, 1220-/1550: *Chumburd*; *Lapád* (Magyarlapád)/*Lopadea Nouă*, 1177/1337: *Lapaad*; *Fugad/Ciuguzel*; *Tinód*, elpusztult, 1274>1340: *Tynod*; *Szokmánd* (ma *Vadverem*)/*Odverem*, 1272>1413: *Zwkmánd*; *Bocsárd* (ma *Búzásbocsárd*)/*Bucerdea Grînoasă*; *Kapud/Căpuđ*, 1264: *Capud*, *Gáld/Galda de Jos*, 1280/1453: *Gald*; *Bocsárd* (ma *Borosbocsárd*)/*Bucerdea Vînoasă*, 1268/1301: *Buchad*; *Vajasd/Oiejdea*, 1238/1296-1301: *Woyasd*; *Gyomord* (ma *Marosszent-imre*)/*Sîntimbru*, 1290/1300: *Gyvmurd*; *Sárd/Sard*, 1238/1296-1301: *Sard*; *Csergőd/Cergăul Mare*; *Buzd/Bussd/Boz*, [1290-95]: *Buzd*. – A régi Torda megyében, az Aranyos völgyében: *Peterd/Petridul Mare*, 1297: *Peturđ*; *Kövend/Chiendu*, 1291: *Kuend*; *Görgöd*, elpusztult, Gerendkeresztúr mellett feküdt, 1289: *Gurgud*. – A régi Küküllő (Kis-Küküllő) megyében: a Kis-Küküllő völgyében: *Istvánd*, elpusztult, Cikmántortól északra feküdt; *Domáld/Dumbrăveni*, *Leppend/Lepindea*; *Pánád/Pănade*, 1290 > 1413: *Panad*; *Iklód/Iclod*; a Nagy-Küküllő völgyében: *Sárd/Șoard*; *Sarold*, elpusztult, Bún mellett feküdt; *Egerd* (ma *Kisgalgóc*)/*Glogoveț*, [1295-99]: *Egurđ*. – A régi Hunyad megye Maros-völgyi részén: *Homoród/Homorod*; *Lozsád/Jeledinți*; *Kéménd/Chimindia*; *Hunyad/Hunedoara*, 1265: *Hungnod*; *Rákosd/Racaștia*.

Van területünkön néhány erősen archaikus jellegű helynévtípus, amellyel viszonylag ritkább előfordulása miatt a helynévtipológia nemigen szokott külön foglalkozni. Ezek ritkaságuk ellenére kronológiailag igen értékes információkat tartalmaznak, bemutatásukra föltétlenül szükség van. Ide tartoznak a következők: A *-gy* képzős helynevekben a formánselem sem a *-d* palatális változata, hanem attól független, ősi eredetű képzőmorféma, a *-d*-vel csak története folyamán került depalatális-palatális korrelációba. Területünkön két *Gyógy* van: Fehérben: *Gyógy* (ma *Diód*)/*Stremț*, 1264: *Gyog*; Hunyadban, közvetlenül Fehér szélén, a Maros-völgyben; *Gyógy* (Algyógy)/*Geoagiu*, 1291/1320: *Gyog*; Fehérben még: *Somogy*, elpusztult, Nagylak határában feküdt, 1332: *Sumugy*. Hunyadban még, de csupán víznévben: *Egregy*, 1302/1325: *Egrug*. Küküllőben: *Kórógy* (ma *Kóród*)/*Coroiu*, 1369: *Korough*; ez a képző rejlik még ugyanitt a *Somogyom*-ban (l. még alább is). Érdekes még figyelni a szászföldi, Olt menti *Halmágy/Hălmeag*, 1211: *Almage* (gen.) helység nevére. – Az *-aj/-ej* helynévképző az *-i* előzménye, de annak megkövült, archaikus változata: Fehérben: *Kincsej* (ma *Kincses*, régebbi *Kincsi*)/*Chinciș*, 1268/1291: *Kunchey*; *Tátéj* (ma *Táté*)/*Totoiu*, 1332-6: *Thathey*; *Bervej* (ma *Berve*)/*Blutroth/Berghim*, 1348/1352: *Berveg*; *Bakaj* (ma *Bakajalfalu*)/*Bocksdorf/Băcăinți*,

1278: *Bakay*. Tordában: *Uraj/Oroiul Săcuiesc*, 1367: *Vray*. – Az *-n* (> *-m*) helynévképző nagyon korai és különösen hamar elavult: Fehérben: *Háporton/Hopîrta*, [1177]/1337: *Parpurcum* [V: *Harpurtun*], 1317: *Haperthon*; *Herén*, elpusztult, Asszonynépe szomszédságában feküdt, [1177]/1337: *Heren*. – Végül a *-d*-vel alakult két archaikus képzőbokr, a *-da/-de* és a *-di*: Fehérben: *Várda* (ma *Alsóvárada*)/*Oarda de Jos*, [1290-95]: *Warda*; *Fahudi*, elpusztult, Nagylak határában volt, 1296: *Foludy*.

A vizsgált területek Árpád-kori magyar nyelvi eredetű helységnév-anyaga természetesen jóval nagyobb annál, mint amit a bemutatott néhány archaikus jellegű névtípus magában felölél. Sőt korhatároló jellegű, legalább a kései Árpád-korra már bizonyosan jellemző további névtípusokról is számot lehetne még adni, ilyen például az *-i* képzős helységnevek csoportja, amely mindegyik szóba hozott vidéken számos példában jelentkezik, de a keletkezési idejüket morfológiai vagy szemantikai sajátágaikkal nem vagy alig jelző, biztosan magyar eredetű helynevek egész sorát is ugyanonnan be lehetne még mutatni, melyek nagy része Árpád-kori magyar népesség igen intenzív névadási gyakorlatának eredményei.

A felhozott típusok névanyaga persze adott példáiban is önmagáért beszél, területi és időbeli viszonyokra nézve egyaránt. Hogy e legkorábbi típusoknak a sűrűségi hányadosa milyen nagy, azt jelezheti, hogy nem parttalan, hanem nagyonis körülhatárolható térségekre jellemző, hiszen példái végig a Maros folyásvidékén és az oda torkolló alacsony völgyekben sorakoznak, jórészt a Küküllők és az Aranyos alsó-középső folyásshakaszai felé tágítva ezt a hosszan elnyúló területet. Ebben a térségben az összes – a felhozott példákon jóval túlmutató – mennyiségű magyar eredetű helységnévanyag messze felülmúlja a más (szláv, ismeretlen) nyelvből származó helységnevek számbeli arányát. Hogy ez a tény milyen nagyságrendű és töménységű magyar nyelvi-etnikai népességet takar, illetőleg mennyire uralta e területeket, az a példaanyag román és német nyelvi megfelelőiből is kiviláglik: a magyarság igen nagy részben már a saját, „kész” helységneveit adta át mind a románoknak, mind a németeknek, s kb. ugyanez az arány áll fent a kérdéses vidékek itt nem tárgyalt helynévanyagával kapcsolatban is. Igaz, hogy ez a nyelvi-névi viszony jórészt már csak a XIII. századtól kezdve írott forrásokbeli tanúságtétel, de mindenképpen jelzi, hogy milyen volt e területek névi helyzete, beleértve ebbe a helységneveken túl az előzőleg tárgyalt vízneveket is, a XIII. századot megelőző időkben.

Ami az archaikus jellegű helységneveknek a korhatározását még közelebből illeti, e nevek pontos feleletet persze nemigen tudnak adni a „mikortól?” kérdésre; az azonban bizonyos, hogy legnagyobb részük a XI-XII. század folyamán már élt, s feltehető, hogy Fehérvár térségében a Gyulák uralmának legalábbis a végén már meglehetett közülük jópár. E ponton visszautalnék a Gyula-család két tagjának, 3. Gyula fiainak a nevéből keletkezett, pusztaszemélynevekből lett helyneveknek, a két *Bojá*-nak, valamint *Bonyhá*-nak az ügyére, amely helynevek konkrétan is tanúsítják, hogy a X. és a XI. század fordulója körül már a Küküllők mellett is voltak/keletkeztek magyar eredetű helynevek.

A helynévanyag tehát egyértelműen jelzi, hogy a Maros völgyének széles és igen hosszú sávjában, a hunyadi medence folyómenti völgyeitől fölfelé egészen a régi Torda megye keleti széléig e területre már a korai Árpád-korban viszonylag nagy létszámú magyarok költözött be, települt ott meg és gyarapodott, terjeszkedett leginkább kelet-délkelet felé, a Maros völgyén kívül elsősorban és legkorábban a Küküllők irányában. A legarchaikusabb helységnévanyag elhelyezkedése eléggé jól mutatja, hogy a terjedési irány sugarai – amennyire ezt a földrajzi-természeti viszonyok engedték – Fehérvár körzetéből irányult szét. Az a sűrű és egybetartozó magyar települési szerkezet, amely a magyar helynévanyag alapján az említett területeken kirajzolódik, arra mutat, hogy a magyar nyelvű lakosság Dél-Erdélynek a szóban levő területét

a XII. századra már valószínűleg teljesen vagy igen nagy részben kitöltötte, s ez a dominancia nyilvánvalóan csak huzamos és szerves fejlődéssel, korábbi település- és népességtörténeti alapokon, nagy népi-nyelvi dinamizmus révén alakulhatott ki.

Egy nagyon jellegzetes és igen korai magyar helységnévtípus azonban teljesen hiányzik Dél-Erdély magyar helynévanyagából, és ez a törzsnevekből lett településnevek csoportja. Az ellentét a magyarág zömével szemben szerfölött szembetűnő, hiszen a magyar nyelvterületen e típusnak mintegy harmadfél-száz realizációja dokumentálható, s igaz, hogy Észak-Erdélyben is feltűnő módon csak néhány ilyen van, de a dél-erdélyi terület még e viszonylatban is eléggé különálló sajátosságú. A teljes dél-erdélyi hiányt a *Kézdi* patak és helység neve sem enyhíti, ennek *Keszí* törzsnevünkből való származtatása ugyanis teljesen hibás. Ennek a nagy kronológiai értékű, sajátosan magyar névtípusnak a hiánya területünk korai történetének feltárásában nagyonis megkívánná magyarozatát. A korai magyarságtól megült dél-erdélyi terület nagyobb ugyanis annál, hogysem ott a szóban levő hiány okát a véletlenben lehetne keresni.

A magyar törzsi szervezet, illetőleg törzsszövetség elhalása szakirodalmunk eléggé általános felfogása szerint a X. század közepe táján, de legkésőbb az államalapítás idejére megtörtént, s ezzel a törzsnevekből keletkezett helynevek alakulási folyamatának motivációs alapja is megszűnt. Persze az a kérdés, hogy a törzsi szervezet megszűnésén tulajdonképpen milyen társadalmi, gazdasági, politikai fordulatot értünk, de a törzsnevekből lett helyneveknek a Kárpát-medencében való keletkezési idejét véleményem szerint semmiképpen nem lehet leszűkíteni nemcsak fél évszázadra, de az egész X. századra sem, ez a névadási folyamat/divat javában kellett, hogy tartson még a XI. század nagy részében is. Az a hatalmas méretű helynévanyag ugyanis, amely a magyar törzsek nevét helységnevekben rögzítette, többféle okból sem keletkezhetett mind, de talán még zömében sem csupán a X. században, ez esetben pedig a népi tudatban, azaz a helynévadás mentális fészkében a törzsek létének, a törzshöz tartozás pontos számontartásának még egy ideig továbbra is elevenen kellett élnie, másként ez a helynévadási mód nem működhetett volna. Azt sem lehet föltenni, hogy a törzs névvel kezdetben csak területet általában jelöltek volna, s ez ment volna át később a helységnevekre, mivel ez a típus kifejezetten településnévi kötöttségű.

Bármilyen fontos volna is e jelenség dél-erdélyi okait megtalálni, ennek sajnos az a tény a legfőbb akadálya, hogy a törzsnevekből lett helységnevek keletkezési okai és körülményei sokféle magyarozati kísérlet ellenére még jelenleg sincsenek megnyugtatóan tisztázva. Ezért tehát témánk keretében is inkább csak lehetőségeket lehet fölvetni vagy éppen elhárítani, döntően bizonyító fogódzók nélkül. Azt a lehetőséget más tényezők vallomása – mint láttuk is – eleve elhárítja, hogy a törzsnevekből lett helységnevek keletkezésének idején Dél-Erdélyben vagy annak legalábbis meghatározott területein nem bontakozott volna még ki a magyar helynévadás folyamata. Annak a feltevésnek sincs szinte semmi esélye, hogy az itt letelepült magyar lakosság névadási szokásai tértek volna el éppen ebben a vonatkozásban a közmagyaréitól, hiszen bármennyire karakterisztikus volt is önmagában a dél-erdélyi magyarság nyelvi jellege, ez az eltérés a magyarság egészétől nem volt nagyobb, mint más területek magyar népességéé, és különben minden más fontos névadási módban egyezett is amazokéval. Talán arra lehetne gondolni, hogy Dél-Erdélynek az előbb tárgyalt területeire elsődlegesen csak egyetlen, zártabb, homogénebb magyar népesség települt be, amely közé a másodlagosan, tervszerűen, meghatározott céllal telepített székely csoportokon kívül (erről l. alább) további más magyar néprészlegek/törzsbéliek már nem költöztek, vagy be sem fogadták őket. Meg kell jegyezni, hogy a mai Székelyföldön sincsenek törzsi helységnevek, de ez aligha lehet kérdésünkben mérvadó, hiszen a székelység mai hazájába telepítése időben jóval meghaladta mind a magyarság Dél-Erdélybe települését, mind a törzsnevekből

helynévadás elhalását. Hogy mi lehetett e vonatkozásban a helyzet a magyar nyelvterület különböző peremvidékeire szervezett székelység korábbi névadásában, arra általában nincsenek megfelelő nyomaink. Illetőleg érdekes módon csak egy van, éppen tárgyalt területünkön: mert az bizonyos, hogy azok a székely csoportok, amelyek a későbbi háromszéki székelyek elődeiként Fehérvár közelebbi-távolabbi körzeteiben helyezkedtek el, ilyen törzsi nyomokat a körülöttük élt dél-erdélyi magyarsághoz hasonlóan szintén nem hagytak. És nagyon valószínű, hogy a székelységnek egykor ide – és a magyar peremterületeken máshová – telepített csoportjai szintén meglehetősen zárt, ha nem is törzsi jellegű népi-nyelvi közösségeket alkottak. Summa summarum nem lehet kizárni, hogy a dél-erdélyi magyarság eme törzsi helynevekben megnyilvánuló elkülönülése a korabeli sajátos magyar törzsi viszonyokban, helyesebben a törzsek közti viszonyokban leli, ha nem is a konkrét okát, de legalább a ténybeliség magyarázatát.

A helynévanyag vallomásának elsősorban nagyszámú adat és jól megragadható jellegzetességek együttes kimutatása esetén van történeti helyzetet és mozzanatokot megvilágító ereje, az egyedi nevek ilyen tanúságtételi értékkel inkább csak kivételes esetekben rendelkeznek. Vizsgált területünknek néhány egyedi helynévére azonban egyrészt témánkhoz kapcsolódása miatt, másrészt tudománytörténeti okokból mégis ki kell térnem.

A fentebb bemutatott helységnevek pusztá személynévi típusában feltűnik a *Fajsz*, *Bogát* és *Décse*. Egyes vélemények szerint ezek keletkezése közvetlenül a X. századi magyar történelemnek a forrásokból ismert főembereihez, azok nevéhez köthető. A helynévtípus ugyan jelezheti e helyek elnevezésének korai voltát, azt azonban erősen kétségesnek tartom, hogy névadásuk a mondott személyek birtoklásának, legelőhasználatuknak volna köszönhető. Mindenekelőtt *Bogát* és *Dzsécsa* neve divatos volt az Árpád-korban, sok helynév is keletkezett belőlük szerte Árpád-kori nyelvterületünkön, jórészt nyilván függetlenül a vezéri/fejedelmi személyektől. A *Fajsz* helynevek névadási háttere kevésbé világos, de belőlük is van jópár, többfelé. *Fajsz* és *Bogát* a X. század első felében éltek, igen kérdéses, hogy ekkor a Gyulák hatalmi területén lehetett-e szerepük és milyen; rokonsági kapcsolatra nincs támpontunk gondolni, az csak *Dzsécsa*nak *Sarolt*tal kötött házassága révén jött létre, de nem hat vissza *Fajsz*ra és *Bogát*ra, sőt *Dzsécsa* névadó szerepét sem föltétlenül tanúsítja. Magam ezeket a névadási viszonyokat a legnagyobb óvatossággal szemlélném, rájuk történeti következtetéseket nem mernék alapozni. Hogy *Sarold* település neve sem sorolható e bizonyságok közé, arról a Gyulák kérdéskörében már szóltam.

Az előbbiekhöz bizonyos mértékig hasonló lehet a *Zoltán* helynevek ügye. E helynevek nem esnek ugyan a magyarságtól legkorábban megszállt vidékekre, de a dél-erdélyi magyar népesség kelet-délkelet felé terjeszkedésének területére jórészt már igen. Három helynév tartozik ide: 1361: *Zoltan* (ma *Zoltán/Zoltendorf/Mihai Viteazul*), a Nagy-Küküllőbe folyó Kézd patak völgyében, Kézd helységtől délre; 1349: *Zoltangypew*, területrészt egykori neve, Sepsz-szék nyugati részén, a Nagy Olt-kanyar észak felé menő részén; 1359: *Zoltam* (ma *Étfalvazoltán/Zoltan*), szintén Sepsz-székben, az Olt-kanyar dél felé menő szakaszán. Ezeket a helyneveket kapcsolatba szokás hozni Szent István egyik rokonának, *Erdőelvi Szoltán*-nak a nevével, illetőleg e területen való szerepével. Ha ez a névadásbeli összefüggés valósnak bizonyulhatna, annak komoly jelentősége volna a dél-erdélyi magyarság igen korai terjeszkedésének idejére és irányára vonatkozóan, nem is szólva Szoltánnak Erdély történetében vitt szerepére nézve. Sajnos azonban ez ügyben túl sok a bizonytalanság. Szoltán személyéről csupán a XIV. századi krónikacsoport egy helyén van szó, meglehetősen zavaros szövegkörnyezettel és tartalommal. István király Keán ellen vívott háborújának és Keán kincseinek rövid említése után következik az egyes krónikák közti némi variációkkal ez a rész: „locavit ibi unum proavum suum nomine *Zoltan*, qui postea hereditavit illas partes Transiluanas et

ideo vulgariter sic dici solet: Erdeelui Zoltan. Erat enim ille antiquissimus, qui vixerat usque tempora sancti regis et ideo voluit ipsum esse super gentes opulentas”. A szövegrész nyilvánvalóan interpoláció (nagy valószínűséggel Ákos mestertől). Csak annyit mond meg biztosan, hogy Szoltán Erdélyt kapta örökségül; azt már inkább csak sejteti, hogy Keánt követte, akinek a népét megintcsak homályosan, természetes fekvésű megerősített helyeken lakónak mondja. Szoltán személye is zavaros attól a belső ellentmondástól, hogy Istvánnal őstét téteti fontos tisztségbe jövőendő feladat ellátására; hogy furcsa dolog jön ki belőle, azt a betoldó maga is láthatta, ezért tartotta szükségesnek hozzáfűzni, hogy Szoltán nagyon öreg volt már. Az *Erdéelvi* névről pedig éppenséggel ordít az anakronizmus, az eseményhez képest századokkal későbbi személynév-típust képvisel. Azt hiszem, hogy a személy kitalált figura és szerepének beállítása is konstruált: kitalálója – éppen nem ismeretlen krónikás fogással – összehozta egyfelől a forrásaiból István őseként ismert *Szoltán* nevét, másfelől a saját korából ismert erdélyi *Szoltán* helynevet vagy helyneveket. – A kérdéses helynevek ugyan feltűnően azonos időben bukkannak föl, de ettől persze még lehetnek és nyilván voltak is legalább részben jóval régebbiek. Névadásuk személynévi alapja is bőven visszamehet más, korai *Szoltán* nevű személyre vagy személyekre, hiszen e személynév jól ismert, használt volt az Árpád-korban, l. pl. 1268: *Zoltani* (gen.), 1275: *Zoltanus*, 1282/1291: *Zoltan*, 1284: *Zoltan* stb. Talán még ennél is fontosabb, hogy a székely családnevek között éppen nem ritka a *Zoltán~Szoltán*; l. pl. 1590: *Zolthan*, 1591: *Zoltan*, 1635: *Szoltan* stb. Természetesen mind a személyek, mind a helyek neve szókezdő *sz*-es, a név etimonjának megfelelően is, a *z* csak írásbeli kövület. Úgy gondolom, e helynevek névadási gyökerei nem is a dél-erdélyi magyarsághoz, hanem a székelységhez vezetnek. Nem lehet véletlen, hogy a Kézd melletti Zoltán helység, amely a legkorábbinak látszik a helynevek sorában, a Székelyföldre még át nem költözött székelység területén feküdt, a másik kettő pedig a mai Székelyföldre esik. Ugyancsak sokat elárulnak a székelyföldi *Zoltán~Szoltán* családnevek. – Az egész Erdéelvi Szoltán kreáció minden bizonnyal összefügg Ákos mesternek mint a XIV. századi krónika-együttes szövegkiegészítőjének egyfelől a Kán-nemzetség Keántól származtatásának bizonyítási igyekezetével, másfelől a Magiszternek a Küküllő menti Kán-birtokok révén is a szóban levő terület jó, alkalmasint akár személyes ismeretével. L. erről még később is, a Keán-probléma tárgyalásában.

A *Szoltán* nevekhez hasonló helynévi tanúságtétele a dél-erdélyi magyarság kelet felé való korai terjeszkedésének *Udvarhely* (ma *Székelyudvarhely*/*Odorheiu Secuiesc*) neve. A Nagy-Küküllő felsőbb szakaszánál e hely megnevezése azon alapul, hogy itt a korai Árpád-kori speciális intézményt jelölő királyi udvarház állhatott, feltehető királyi birtok központját képezve a régi, kiterjedt Fehér megye keretében. A helységnévnek két, egymással összefüggő szempontból is jelentősége van. Egyfelől azt bizonyítja, hogy a dél-erdélyi magyarság települési területe a Küküllők völgyein felfelé mélyen benyúlt a mai Székelyföldre a Hargita irányában is, hasonlóan a Maros-Nyárád-völgyi helyzethez. Másfelől kronológiai értékkel jelzi, hogy az itteni magyarság települése megelőzte a később beköltöző, rá települő ún. telegdi székelyeket, akik aztán – ellentétben a Maros menti és alsó Nyárád-völgyi magyarság eredeti nyelviségének megőrzésével – valószínű számbeli fölényükkel fedhették el az itteni korábbi magyarság eredeti nyelvi sajátosságait (ma e területen tiszta székely nyelvjárást beszélnek). – Volt és van *Udvarhely* nevű helység (ma *Vámosudvarhely*/*Odrihei*), l. 1332-7: *Oduorbed* [V: *Odvorhel*] a Kis-Küküllő völgyében, a Küküllő megyei magyarság települési területén is, erre azonban székelység nem települt rá. – Korai királyi udvarházat jelölhettek a Maros-völgyi *Teremi*-k: a *terem* régi magyar jelentése ’magas, kupolás, tornyos épület’. Az egyik *Teremi* Fehérvár közvetlen közelében volt: 1299/1580 u.: *Teremi*, elpusztult. A másik közel a Nyárád torkolatához, a régi Küküllő megyében: 1264/1421: *Teremy* (ma *Nagyteremi*/*Tirimia Mare*). Az *-i* képzős dél-erdélyi helységnevek legkeletibb példája, a

Székelyföldön már nem keletkezett ilyen, régies típusú helységnév. A települést viszont 1264-ben székelyek vették birtokukba. Mellette még egy másodlagos, névátviteles *Teremi* is létrejött; vö. 1348/1464: *Kechteremi* [V: *Kethteremi*] (ma *Kisteremi/Tirimia Mică*).

A Maros-völgy egyik balparti mellékvölgyében, Nagy-Enyedtől keletre fekszik *Asszony-népe/Asinip* helység, l. 1177/1337: *Ascen nepe*. Egy viszonylag kései, XV. századi birtok-összeírás szerint, mely a bakonybéli apátság alapítása kori helynevekre utal vissza, ezen a vidéken, pontosan Lapádon az 1030-as években javakat kapott a béli monostor. Ennek alapján az *Asszonynépe* helységnévet Gizella királyné birtoklására utaló megnevezésnek szokás tekinteni. Bár e névkapcsolati lehetőséget és annak történeti háttérét több okból sem lehet biztosra venni, az tény, hogy a nevezett hely valóban a magyarság legrégebbi Maros-menti szállásterületéhez tartozik, nevének pedig a morfológiai struktúrája és szemantikai tartalma régiségegyű, s a XI. század elejéről ennek még analógia-nélkülisége ez idő nagymértékű adathiányából is fakadhat. A terület helynévanyagának adatolhatósági viszonyait tekintve korai felbukkanása is figyelemre méltó. A helység dolgát azonban nem nevének esetleg valóban nagyértékű korhatározási lehetősége miatt hozom elő, hanem azért, mert az 1177-ben keletkezett oklevél a helység körzetének számos határnevét tartalmazza, ami a helyet és időt tekintve, a térség más hasonló tartalmú, későbbi összeírásaihoz viszonyítva a maga nemében abszolút unikum. Ilyen nevek szerepelnek benne: *Fequetfee*, *Hegesholmir* [V: *Hegesholmu*], *Sossed*, *Acnahege*, *Husee Berke*, *Ret*, *Sciluas*, *Gastateluke*, *Vyuuar*, *Thow*, *Fequetkopua* stb. Ez a névanyag nemcsak azért jelentős, mert egész sor magyar nyelvi helynevet állít elénk, hanem mert azt mutatja, hogy a terület magyar nyelvű névadása nemcsak a nagy, „felszíni” névkategóriákban, a településnevekben érvényesül, hanem a táj tagoltabb, természeti részeinek elnevezéseiben, a határnevekben, a népi névadás legmélyebb szintjén is jelen van. A táj ilyen jellegű névanyaggal való behálózása nem megy máról holnapra, huzamos ottlét, és a területen való állandó tevékenység szükségeltetik hozzá. Nemcsak a birtokosoknak, hanem a köznépnek a magyar nyelvűségét lehet itt jó időre visszamenően egzaktan tetten érni.

4. Sajnos, Dél-Erdély legkorábbi, magyarlakta területeiről csak szórványos és közvetett személynévanyag maradt fenn; ez általában olyan helységnemekben rögzült, amelyek személynevet vagy azt is tartalmaznak, és korai időkre mutató helynévi típusokban jelentkeznek. Az ilyen jellegű személyek benne foglaltatnak a fentebb közölt helynévanyagban, ezért itt nem térnék vissza rájuk. Ami a helységnemekben nem rögzült, tényleges személynevek kérdését illeti, csupán egyetlen olyan forrás áll rendelkezésünkre, amely a korainak vehető dél-erdélyi nyelvi viszonyokra vonatkoztathatóan érdemlegesebb tájékoztatást tud adni. A szakirodalomban ide szokták ugyan sorolni azt az 1131-ből származó hiteles oklevelet, amely feltehetően egy 1092-ben keletkezett oklevél anyagára megy vissza, és sószállítók neveit tartalmazza, sajnos azonban e forrásunkról nem bizonyítható eléggé meggyőzően, hogy nevezett személyei Erdélyből, még kevésbé, hogy Dél-Erdélyből származnak, ezért értékelésébe nem szívesen bocsátkoznék. Más, jóval kedvezőbb viszont a helyzet az ugyancsak 1329-ből fennmaradt, de biztosan 1138-ból való oklevéllel. Bár ez is csak a Maros alsó folyásának mentén fekvő két helységben összeírt személyek neveit tartalmazza, a jelek arra utalnak, hogy ez a névanyag ténylegesen dél-erdélyi neveket közöl.

A szóban levő összeírás – a dömösi prépostság adománylevele – két, egymáshoz viszonylag közel eső egykori helységből közli a sószállítók (allatores salis, régi erdélyi nevükön *sahtos*-ok > *sajtos*-ok) neveit. Az egyik hely Aradtól nyugatra fekszik a Maros partján: 1138/1329: *Sahtu*, ma Sajtény/román Șeitin, a másik az Aradtól keletre eső Maros-parton. Az oklevél-szöveg világosan megmondja, hogy a megnevezett személyek „Inultrasiluanis partibus” hozzák elsősorban a sót, továbbá a medvebőrt és a bölényszarvat. A só az adott földrajzi-szállítási helyzet miatt csakis a tordai vagy újvári só lehet, de még a többi áru is inkább a dél-

erdélyi viszonyokra vall. Ez azonban még csak arra volna elegendő, hogy a szállítás kiindulási területét és útvonalát lokalizálja, arra nem, hogy a szállítók hova valók, illetőleg látszólag éppen alsó Maros-völgyi voltakra vallhatna. De mint másutt kimutattam, a sajtosok rendszeresen kettős feladatot láttak el: egyrészt fölszállították a sötömböket a sóaknából, másrészt ugyanők szállították is tovább szárazföldi vagy vízi úton; nevüket is a sóaknáról (*saht, sajít*) kapták, de nem tévesztendő össze a vájárokkal, régi magyar nevükön *sóvágók*-kal (a *saht* > *sajít* 'akna' szónak nincs közvetlen köze a sóhoz, régi erdélyi bányászati jövevényszó a németből). Elsősorban a sóakna körüli működésükhöz helyi ismeretek, szakértelem kellettek, alsó marosiak, alföldiek ehhez nemigen érthettek, nem szólva persze akár a medve-vadászatról is. A sötömbök és egyéb erdélyi termékek Maroson való tutajozásuk készítette őket, hogy a folyó mellett telephelyeket létesítsenek; *Saht* = 'Sóakna' helység neve is innen fakad, de l még a Maros mentén pl. 1346/1636: „Batizhaza vel al. nom. *Sohthesthelek* [V: *Sohthostelek*]”, ma Batiz/Batiz a Maros-Sztrigy völgyében; [1263-72]/1320: *Sohitteluk*, 1345: „*Sahteluke* al. nom. *Benchench*”, ma Bencenc/Binținți, a Maros partján éppen Fehér megyében; stb.

Nos, a két faluból összesen 55 sószállító személyt írtak össze. Ezek között 43-nak a közszoí szemantikai háttere, valamint a fonológiai és morfológiai struktúrája magyar nyelvi eredetét jelzi: *Mihali, Iwanus, Halaldí, Maradek, Ceuse, Forcos, Embel, Míchal, Silev, Wosos, Síma, Numarek, Bise, Wendeg, Tuda, Kewereg, Niundí, Súmpu, Custí, Aianduk, Nicolus, Buken, Wosas, Martin, Besedí, Fuglidí, Both, Kosu, Himudí, Satadi, vza, Eulegen, vír, Emís, Ellu, Wendi, Cestí, Orsci, Sounik, Simeon, Isaac, vtos, Címa*. 12 személy neve bizonyulhat ugyanakkor szláv vagy ismeretlen eredetűnek: *Subu, Gucur, Pedur, Kinís, Senín, Sokol, Lesín, Gínon, viuscij, Halisa, Ogsan, Wasil*. A neveknek tehát mintegy négyötöde magyar nyelvi alakulat. Még ha tekintetbe is vesszük, hogy a névmagyarázatok egy része mindig rejt magában bizonytalanságokat, hogy a személynevek nagy mértékben divatfüggők, hogy a név nem annyira viselőjére, mint inkább megnevező környezetére jellemző, és hogy a sajtosok a társadalomnak valószínűleg viszonylag magasabb szintű rétegéből kerültek ki, ez az arány bizony nagyon sokatmondó, igen jelentős magyar számbeli fölényt mutat. Egy másik névi oldalról erősíti tehát meg azokat a nyelvi-etnikai tanulságokat, amelyeket a helynevek vizsgálata során tapasztalhattunk.

5. Dél-Erdély magyarságának eddig jórészt csak arról a részlegéről volt szó, amely a maga sajátos nyelvi jellegzetességeivel elkülönült mind az észak-erdélyi magyar lakosság, mind a székelység nyelvétől, s amelyet az eddig mondtak alapján nyugodtan nevezhetnénk a Gyulák népének, illetőleg ezek utódainak. Csak alkalmi szó esett viszont tárgyalt területünknek a másik magyar nyelvű részlegéről, az egykor itt lakott székelységről. Az itteni székely népesség természetesen csak egy része annak a korai Árpád-korban minden bizonnyal védelmi feladatokat ellátó székelységnek, amely az akkori magyar nyelvterületnek számos peremvidékén kimutatható. Hogy azonban Dél-Erdélyben is mennyire jelentékeny lélekszámú székely csoportok helyezkedtek el, arra – a nagy székely népszaporulat beszámítása mellett is – következtetni lehet abból a tényből, hogy utóbb, áttelepítésük során nagyrészt ezek töltötték ki a háromszéki medencét, végső soron ezekből került ki az Aranyos alsó folyásához telepített székelység, s nyelvi-névi nyomok alapján mondhatóan valószínűleg jutott belőlük a régi Marosszék területére is. Ha tehát Dél-Erdély korai történetéről beszélünk, a székelyekkel mint e terület másik magyar néprészlegével okvetlenül számolnunk kell.

Már a múlt század végén fölmerült, hogy a Székelyföld délkeleti részén lakó Sepsí-, Kézdi- és Orbaiszék lakossága Dél-Erdélyből, az úgynevezett Királyföld vidékéről, közelebből Szászsebesről, Szászkézdről és Szászorbóról települt át mai lakhelyére, a szászok beköltözésével kapcsolatos népmozgások folyamányaként. A névösszefüggések annyira önma-

gukért beszélnek, hogy ez a felfogás máig teljesen elfogadottá vált. Alapvető valóságtartalma – az *Orbó* bizonyos kivételével – nem is vonható kétségbe, de két lényeges megszorítást, illetőleg pontosítást kell hozzá fűzni. Az egyik az, hogy a korábbi székely szálláshelyeken nem a mai, illetőleg régebbi helységek értendők, hanem azok a völgyszakaszok, ahol a kérdéses helységek is fekszenek. Maga a három említett helységnév is víznévi eredetű: a *Sebes*, a *Kézd* és az *Orbó* nevű nagypatakok a névadóik. Az egykori helynévanyag tanúsága szerint az Árpád-kori székely csoportok településterületei sehol sem az őrzött főútvonalakon, nagy folyóvölgyekben helyezkedtek el, hanem mindig az ezekre néző harántvölgyekben, az ott folyó patakok mentén. Számos példa mutatja, hogy a folyóvíz és völgyszakasza a régi magyarban sokszor morfológiailag azonos nevet viselt (*Hangony*, *Homoród*, *Kászon* stb.), s a belőle képzett melléknév általában a területet jelöli, pl. *Orbai* = 'Orbó-völgyi'. A másik, még lényegesebb kiegészítés az *Orbó* nevű víz és völgy földrajzi helyzetére vonatkozik. A kérdéses hely ugyanis nemcsak hogy nem *Szász-Orbó*, sőt még csak nem is a mellette elfolyó *Orbó* patak, hanem másutt fekvő terület: a Maros-völgy egyik Nagy-Enyedtől délre fekvő harántvölgye. A Szász-Orbónál levő, a Nagy-Székásba folyó Orbó-patak és völgy igen kicsi víz és kicsi terület, nem mérhető a másik két székelység által megült vízmentéhez, s így alkalmatlan is lett volna jelentékenyebb népesség elhelyezkedésére, márpedig az orbai székelyek nem lehettek kevesen, átköltözésük után, Orbai-székben már korán több települést is létesítettek. De más ok miatt sem lett volna célszerű ennél az Orbó-pataknál és völgyében székely védelmi csoportot elhelyezni. Fehérvártól délnyugatra ömlik a Marosba a Sebes, torkolata előtt veszi fel a Székást, a Fehérvárról jövő nagy út (azonos a régi római úttal) itt, a Sebes torkolatánál ágazott kettéfelé, délnyugatra Hunyad felé, délkeletre Szeben felé. Ezt a völgyszakaszt mint stratégiailag rendkívül fontos területet a sebesi (Sebes völgyi) székelyek őrizték, akik mind a hunyadi, mind a szebeni útnak az ellenőrzését egyaránt jól el tudták látni, ide még egy székely részleget telepíteni szükségtelen lett volna. Nagy szükség volt viszont székelyekre másutt: őrizni kellett ugyanis a Maros völgyi nagy utat és persze Fehérvárt is a másik irányból, északkelet felől, a nomád betörések főútvonalánál. Itt volt Fehérvártól mintegy 20 km-re északkeletre, Enyed alatt egy másik *Orbó* nevű víz és völgy, lényegesen nagyobb és alkalmasabb hely az előbbinél; l. 1282/1285: „in rivum *Vrbo*”, „in capite ipsius *Vrbo*” stb.; a völgy alsó vége nézett a Maros menti nagy útra: 1282/1285: „infra *lapideam viam*”, 1299/XIV. sz.: „magnam viam per quam itur *Albam*” stb. E jól megválasztott stratégiai helyre a székelyeket minden bizonnyal nagyon tervszerűen és célszerűen telepítették. Az orbai völgy magyar nyelvű népességét a XIII. század végéről egész sereg magyar eredetű határnév is bizonyítja. Különböző a párhuzamos Gyógy-völgyből is okleveles említés van székelyekről. A harmadik dél-erdélyi székely csoport a kézdi; ottlétük szintén stratégiai jelentőségű, a Fehérvárról a Nagy-Küküllő mentén kelet-délkelet felé haladó nagy utat őrizték, a Nagy-Küküllőbe folyó *Kézd* patak völgyében. Feltehetően ezekhez a székelyekhez tartozhattak a Nagy-Küküllő mellett a Meggyes vidékén sejthető székelyek is.

Ennek az egész székely őrszervezet-rendszernek a földrajzi, úthálózati, stratégiai központjában Fehérvár állott; nyilvánvalónak látszik, hogy a rendszert az egész dél-erdélyi magyarság eme centrumának védelmére, biztosítására hozták létre elsősorban. Nem lehet nem észrevenni, mennyire analóg ez a helyzet a székelység egy másik nagy keleti csoportjának, a bihari székelyeknek a területi elhelyezkedésével, akik Várad védelmét szolgálták. Ott is három oldalról, a Váradba vezető nagy utak mentén mutathatók ki székely részlegek, l. pl. többek között délnyugat felé *Székelytelek*-et, északkelet felé *Székelyhid*-at, kelet felé *Telegd*-et. Anonymus Erdély-képére jellemző, hogy a bihari székelyekről vagy azok elődeiről gesztájának nagy epizódjában, Bihar vára ostromának leírásában megemlékezik, nem tud viszont a legalább ekkora és ilyen fontos szerepű dél-erdélyi székelyekről, jeléül annak, mennyire

különbözők voltak a Mester ismeretei a két területről (vö. ehhez a Gyula-Zsombor-kérdésről korábban mondottakat is).

Hogy a dél-erdélyi székely népcsoportoknak Fehérvár védelmét biztosító telepítése mikor történhetett, arra vonatkozóan nincs semmi támpont. Nem lehet kizárni, de persze bizonyítani sem, hogy időbeli gyökerei még a Gyulák uralmának a kései szakaszára nyúlnak vissza, hiszen a Fehérvártól legtávolabbi oldalon kelet felé a kézdi székelység biztosíthatta volna például Boja és Bohnya Küküllő-menti birtokait is (l. a Gyulákról szóló fejezetben); de hogy e védelmi rendszer korai Árpád-kori, az bizonyosnak tűnik, s akár mindhárom részlegének egyidejű telepítésére is gondolni lehet. Mindenesetre a szóban levő székely területek vagy már kezdetől, vagy később összeérve szorosan érintkeztek a dél-erdélyi magyarság lakta vidékekkel, lényegében egybefüggő magyar népi-nyelvi tömböt alkotva. Ennek ellenére az itteni székelység sajátos, különálló magyar nyelvi sajátosságait a dél-erdélyi magyarsággal együttélése során mindvégig megtartotta, majd vitte tovább a háromszéki medencébe. Ebből a nyelvi tényből pedig két dolog is következik: egyrészt az, hogy az itteni székely csoportokat nem a dél-erdélyi magyarság köréből toborozták, állították össze; másrészt az, hogy e székely csoportok szervezetileg meglehetősen zárt egységeket alkottak.

A székelységnek e területekről való elköltözése, pontosabban minden bizonnyal tervszerű elköltöztetése kétségkívül összefügg a szász telepítésekkel, s talán már a XII. század végén megkezdődhetett. Alkalmasint minden csoportjukat egységben hagyva, bár nem feltétlenül azonos időben tették át őket a háromszéki medencébe; ottani helyzetük sepsi, majd orbai, kézdi költözési sorrendre is mutathat. Mindenesetre a Sebes völgyében 1224-ben, a Kézd völgyében pedig 1231-ben helyükön már nagyrészt szászok laktak. De hogy közülük személyek vagy kisebb csoportok maradtak még a régi helyükön is, később nyilván beleolvadva a magyarságba vagy a szászságba, azt több nyom is jelzi. A sebesi székelyek maradványa lehet az a Bencenc, „de genere Syculorum”, aki 1272-ben a Maros partján, a Sebes völgyéhez közel Sahteleket, a későbbi Bencencet kapta birtokul; orbai székelyek utódai lehettek az imént említett Gyógy-völgyi székelyek; stb.

Nagyobb lélekszámú székely népesség hadászati jellegű és célzatú mozgatásának utolsó akkordjaként a XIII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben kézdi székelyek költöztek az Aranyos alsó folyásának Tordától délre eső, a Marosig terjedő térségébe. A tervszerű telepítés szintén a Maros felső völgye irányából jövő támadások útvonalának biztosítását, őrzését szolgálta, s a székelyek idehozatalának közvetlen okaiban elsőrendűen közrejátszhattak a tatárjárás tanulságai. Bár a székelységnek ez a helyzetváltoztatása már túl esik vizsgált korszakunk határain, két szempontból mégis van kapcsolata témánkkal. A szóban levő terület a korai Árpád-kor dél-erdélyi magyarságának egyik legjobban „belakott” részlege volt, s hogy az itteni magyar nyelvű népesség egykor milyen tetemes létszámú lehetett, azt visszaigazolja, hogy éppen a tatárjárás nagy Maros-völgyi pusztítása után még mindig akkora népi-nyelvi erővel rendelkezett, amely képes volt a betelepült székelyek külön magyar nyelvűségét teljesen fölszívni, a maga nyelvi sajátosságaira formálni. XVI-XVII. századi Aranyos-széki nyelvi adatok arra vallanak, hogy ez a nyelvi folyamat hamar lezajlott, eddigre a beköltözött népesség jórészt elvesztette kézdi székely nyelvi sajátosságait. – Kapcsolódik vagy kapcsolódhat e telepítés ügye tárgyunkhoz a korábban a Kézd völgyében és környékén lakó székely népcsoport történetével közvetlenebb összefüggésben is. Bár a székelység nagy erdélyi mozgásának idejéhez képest ez a telepítés viszonylag kései, írásbeli adatok vagy egyéb fogódzók hiányában nem lehet biztosan eldönteni, hogy a Maros-Aranyos térségébe még a Kézd völgyéből települt-e ottani maradvány-székelység, vagy már Kézdiszék területéről tették át őket új hadi szolgálati helyükre.

A dél-erdélyi magyarság egykor összefüggő települési területén található néhány olyan helynév, amely szemantikai tartalma alapján hajdani védelmi helyeket jelöl. Ilyen Kelet-Tordában a *Kapus* pataknév és mellette *Kapus* (ma *Mező-Kapus*)/*Căpușul* helységnév; Torda mellett *Őrke*/*Urca*; 1289: *Heurke*; lejjebb a Maros völgyében *Kapud* (l. előbb); Fehérvártól keletre a Maros-völgy másik oldalán *Őregyház*/*Straja*, 1274: *Euryghaz*; a Nagy-Küküllő alsó völgyében *Kapus* (ma *Kiskapus*)/*Klein-Kopisch/Copșa Mică*, 1324/1580: *Kapws*, majdnem szemben vele, a Küküllő jobbpartján, Ekemezőnél (Probstdorf/Tîrnava) pedig 1372: „mons *Kopus*”, 1358: „mons *Hochwarte*”. *Őrke* kivételével mindegyik fontos útvonalak, völgy-szakaszok mellett fekszik, nyilván az Árpád-kori védelmi rendszer elemeit képezték. Hogy az itteni székelységgel volt-e valamilyen kapcsolatuk, az nem ítélni meg jól; mindenesetre a Maros-völgyi *Kapud* az Orbó-völgy nyílásával átellenben fekszik a Maros balparti völgy-sávjában, a Kis-Küküllő menti *Kapus* és Ekemező pedig nem messze esik nyugat felé Meggyestől, székely kapcsolataik ezért talán föltehetők.

Fehérvárnak és körzete magyarságának kelet felőli védelmébe bizonyosan hamar beépült a Maros völgyében *Újvár*, mely saját sóaknáját és a tordai sónak a szállítási útját is biztosította, s alkalmasint még korábban a Kis-Küküllő völgyében *Küküllő(vár)*, amely vidéke központjává, majd a kialakuló Küküllő megye székhelyévé is vált. E várak keletkezési problematikájának természetesen nincs nyelvészeti-névtani vetülete, nevük alakulásának már inkább. A mai *Marosújvár/Ocna Mureș*, 1177/1337: *Vyuuar*, 1296: *Kuncedyuar* eredeti neve valószínűleg, amennyiben pedig a település megelőzte a várépítést, akkor bizonyosan *Kincse-Kincsed* volt, amelyet jelez tőle keletre feküdt várbirtokának *Kincsej* > *Kincsi* neve (l. előbb is); a *Kincse-Kincsed* időbeli párhuzama nem szokatlan. Az *Újvár* várnevek *Új-* jelzője mindig viszonyító elem vagy a várelőzményhez vagy közeli várhoz képest.

A *Kincse* ~ *Kincsed*-hez képest másodlagos *Újvár* feltehetően az utóbbi várnév-típusba tartozik, de hogy melyi környéki vár volt a viszonyítás alapja, az kérdéses, talán *Torda(vár)*-ra lehetne leginkább gondolni. A várnév azután teljesen ki is szorította a település eredetibb nevét. – A mai *Küküllővár/Kockelburg/Cetatea de Baltă*, 1177/1337: *Cuculiensis castrum* gen., 1214/1550: *Kuckelluu*, 1332-7: „de *S. Rege*”, 1334/1335: *Kukulleuar* neve az elsődleges folyónévre megy vissza; a *Küküllő* és a *Küküllővár* a várra és a tőle névileg nem különböző helysége egyaránt vonatkozhatott, részben kontextustól is függő váltakozással. A templom védőszentjének nevére a helység megnevezésére is átmént *Szentkirály* jóval későbbi, s illeszkedik még néhány, úgyszintén XIII. századi keletkezésű, Küküllő megyei szentnévhez, l. pl. a közöttük elsőként adatolt és megkülönböztető jelzőt is kapott 1278: *Tycheu Sent Martun* nevet is. Lehet, hogy *Küküllő(vár)* *Szentkirály* neve csak alkalmibb jellegű megnevezés volt, uralomra nem tudott kerülni, hamar el is avult. – Mindenesetre mind *Újvár*, mind *Küküllővár* elsődleges nevei a terület legrégebbi magyar helynevei közé tartoznak, s névadásuk minden változata, mozzanata magyar nyelvű lakosság helynévi terméke.

IV. Lehetséges kapcsolatok

1. Az eddig mondottakból kitűnhetett, hogy egyfelől a Gyuláknak, másfelől a korai Árpád-kor dél-erdélyi magyarságának a kérdése a történeti helyzetet tekintve is, következőképpen felfogásomban is szorosan összekapcsolódik, kölcsönösen feltételezi egymást: ez alkalommal külön-külön számbavételüket a résztémák különbségein kívül leginkább csak tárgyalás-technikai okok magyarázzák. E komplex tematikában a többé-kevésbé konkrétan megfogható kérdések tárgyalásában mindvégig háttérben maradt, illetőleg csak néhány utalás erejéig került szóba az egykori dél-erdélyi helyzet és történések előzményeinek, az azokhoz vezető

szálaknak, kapcsolatoknak, a legkorábbi időkre rávilágítható tényezőknek, körülményeknek a problematikája. E tekintetben a hiány, az óvatos kerülgetés természetesen nem véletlen, még akkor is a kutatási lehetőségek különbségeiben, nehézségeiben rejlik, ha ezek az előző tárgykörökben sem voltak éppen elkényeztetők. Ám az írott források e vonatkozású szinte teljes némasága vagy jó esetben zavarossága, a közvetett fogódzók elapadása és nem utolsósorban e témafölvétel alapjainak a történeti nyelvészeti-névtani közelítésnek roppant csekély lehetőségei e témarészben az előzőekben tárgyalt ügyeknél is jóval ingatagabb talajra viszik a kutatást. Hogy mégis, mintegy ráadásként az eddigiekre vállalkozom néhány megjegyzésre, az abból fakad, hogy van a témakörnek egy-két olyan tartozéka, amely az eddig tárgyalt kérdésekhez így vagy úgy kapcsolódik, ezért nem lehet teljesen megkerülni.

Azok a nézetek itt legföljebb rövid utalást érdemelnek, melyek Erdély és benne Dél-Erdély magyar birtokbavételének különféle módjait és fázisait többé-kevésbé eltérően ítélik meg, a honfoglalás idején Erdélyen átvonulás, az ottani katonai győzelem és megszállás, betelepülés lehetőségeitől a honfoglalás után nyugat felől való fokozatos behatolás feltevéséig széles skálát átfogó álláspontokkal. Lényegesebb annak a hangsúlyozása, hogy már egy kezdeti állapot is, amely a dél-erdélyi magyarság későbbi helyzetének alakulásához megfelelő indulási alapot szolgáltatott, aligha képzelhető el egyfelől viszonylag számottevő magyar népesség állandó és tevékeny jelenléte, másfelől, a Gyulák e népességet összefogó hatalmának kiépülése vagy legalább viszonylagos megszilárdulása nélkül. Ez pedig a honfoglalás aktusával nem alakulhatott ki a Kárpátok irányából Fehérvár környékére hatoló és ott megülő magyar népesség révén, nem is szólva arról, hogy a Gyulák többé-kevésbé nyomon követhető története e lehetőségnek szintén ellentmond. Nyelvi oldalról súlyosan megtévesztő lenne annak a különben kétségtelen ténynek e vonatkozásban számbavétele, hogy a moldvai magyarság legrégebb, már a középkorban a Kárpátokon túl élő csoportjának, a csángóknak a nyelvi alaprétege egyezik, illetőleg egyezett a dél-erdélyi magyarságéval. A moldvai csángóknak ugyanis semmi közük nincs a honfoglalás előtti, etelközi magyarsághoz, onnan és akkor való Dél-Erdélybe költözésük lehetősége szóba sem jöhet; a nyelvi összefüggés oka és települési háttere éppen fordított: a legkorábbi csángó csoportok a tatárjárást követő időkben az Aranyos alsó folyásának vidékéről költöztek a Kárpátokon túlra. Mint ahogy nincs semmi bizonyító ereje a honfoglalás idején etelközi magyarságnak Dél-Erdélybe költözésére nézve annak sem, hogy *Erdély* magyar neve valószínűleg a honfoglalás körüli időkben keletkezett (l. előbb).

A honfoglalás idejének és szerepének kizárhatása a dél-erdélyi magyarság kezdeti történetéből szinte magától értetődően helyezi át a témát a honfoglalást követő időkre és a Dél-Erdélytől nyugatra eső területekre. A szóba hozható idő zömmel már a X. századra, részben X-XI. század fordulója körülre tehető, a kérdéses terület pedig a földrajzi összefüggésekből adódóan is a Maros alsó folyásának nagy körzete, beleértve különösen a Tisza alsó folyásának, valamint a Temesnek és a Begának a térségét. Ennek a háttér-területnek a kiemelkedő szerepét támogatja az az analógia, amelyről a korábban tárgyaltakban már szó esett az észak-erdélyi magyarság népi-nyelvi hátterének említésekor, a Tisza felső, a Szamos és a Körösök alsó folyásának térségével kapcsolatban. Ugyancsak az alsó Maros-vidékre és a XI. század elejéig terjedő időre terelik figyelmünket a forrásoknak azok a közlései, amelyek a Gyulákhoz fűződő vagy fűzhető személyi és eseménybeli kapcsolatokra utalnak.

Már korábban érintettem azonban azt a nehézséget, hogy e kérdés történeti nyelvföldrajzi vizsgálatának semmi lehetősége nincs, mivel azon a területen, amely a dél-erdélyi magyarság népi-nyelvi hététerét képezhette, már a középkorban, majd a hódoltság idején bekövetkezett pusztulás és népességtörténeti mozgás éppen a magyar népességet oly mértékben fölszámolta, hogy konkrét nyelvi képre utalható nyomok nem maradtak utána. Ma e területeken legföljebb viszonylag új telepés magyarság él csupán. A nyelvföldrajzban rejlő lehetőségek elzáródása

azért még nem jelenti föltétlenül azt, hogy ne figyeljünk a dél-erdélyi magyarság lehetséges nyelvi háttérjének a korai Árpád-korra feltehető népi-nyelvi viszonyaira.

Az a hatalmas terület, amely a Maros-Tisza-Al-Duna zárt térségben és attól keletre, Hunyad irányában az erdősávig kiterjedt, változatos földrajzi viszonyaival: egyrészt a nagy vizek menti, alsó folyásuk környéki mocsaraival, áradásos részlegeivel, másrészt füves, ligetes mezőivel, kelet felé dombhátaival, a kisebb vizek (Füves, Berekszó, Borzova, Krassó stb.) termékeny völgyeivel olyan természeti környezetet képviselt, amely a honfoglaló magyarság számára kedvező lakhatási viszonyokat szolgáltatott. Hogy a magyarság e terület adottságait a korai időktől kezdve ki is használta, létszámához mérten és viszonyaihoz igazodva be is népesítette, arra számos közvetlen és közvetett bizonyíték van. Konsztantínosz császár a X. század közepén a magyarság lakóterületét olyan Al-Duna tájéki helynevekkel jellemzi, amelyek egyértelműen a szóban levő térségre mutatnak. A nagy Gellért-legenda a vidéket mint Ajton uralmi területét igen gazdag, termékeny tájként jellemzi. A XI. század legelején az itt térítő Bonifác barát (Querfurti Bruno) e táj *Hungri Nigri* lakóiról beszél, akiket ugyan egyes kutatók előszeretettel szoktak török népek közül valóknak tekinteni, noha megnevezésüknek kifejezetten a magyarokra utalása e vélekedést megkérdőjelezi. A területen jelentékeny számúak a magyar eredetű helynevek, köztük igen korai típusokkal, mégpedig nemcsak azon a térség központi részlegének vehető tájon, ahol aztán, az államszervezés során a hajdan jelentékeny kiterjedésű Csanád megye kialakult, hanem ettől keleti és déli irányban is, a kialakuló Arad megye nyugati, Temes, Keve, Krassó északibb részeiig kiterjedően.

A térség népességének, közte a szempontunkból elsődlegesen fontos, jelentékeny számú magyarságnak az életében esetleg a X. század második felétől, de már mindenképpen a századforduló körüli időkben jelentékeny szerepet játszott a kereszténységre térés ügye, különös tekintettel a görög ortodoxia jelenlétére és terjeszkedésére vagy legalábbis e terjeszkedés ott kedvező körülményeire és lehetőségeire. Valószínű, hogy a századforduló táján föllendült itteni térítői tevékenységben is bizonyos versengés zajlott a római és a bizánci egyház között. E viszonylatban pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a keleti rítusú kereszténységnek ez időben megvolt a maga jelentékeny szerepe a Gyulák uralmi területén is, ami esetleg bizonyos kapcsolatokat is feltételezhet a két terület közti viszonylatokban. – A Maros-Tisza-Al-Duna térségének más vonatkozású népességtörténeti kérdése, hogy a terület számottevő részeinek erősen áradásos, mocsaras jellegéből következően az éghajlati viszonyok esetleges, de éppen nem szokatlan változásai komoly befolyással lehettek a vidék népességének életkörülményeire, az egy ideig még jórészt nomadizáló, legeltető életmódú magyarságéra minden bizonnyal, annak mozgását, helyzetváltoztatásait a téli-nyári viszonyokon túlmenően is befolyásolhatva. E feltehető mozgás számára a terület földrajzi, valamint a környezet népességi, uralmi viszonyai elsősorban kelet felé nyitottak lehetőségeket. A területet keleti irányban két átjáró kötötte össze Dél-Erdéllyel. A fontosabb a Maros-völgyi útvonal volt, amely a hunyadi medence északi, marosi része irányában szűk völgyszoroson át nyílt ki valamelyest; a szoros nevére l. 1337: „a Zad usque ad *Kapw*”. A másik hegyvidéki útvonal volt a Bisztra völgyében fölfelé, a hátszegi medence irányában szorosból hágóba átmenő jelleggel; nevére l. 1390 „porta vulgo *Capeu*”. E nevek nyilván jóval régebbiek első írásbeli előfordulásuknál, a korai magyar helynévadásban fontos szerepet játszó *kapu* ’átjáró, védelmi útszakasz’ szavunkból alakulva.

2. A korai Árpád-kor történetét érintő forrásokban öt olyan személy neve tűnik föl, akiknek valamilyen közük volt vagy jórészt inkább csak lehetett volna ahhoz a vidékhez, amelyről e kapcsolatokra tekintettel is fentebb szó esett. Ugyane személyek úgy szerepelnek ezekben az elbeszélésekben, hogy több-kevesebb szállal kötődnek a Gyulákhoz, illetőleg Dél-Erdély történetéhez. A történeti realitást tekintve nézetem szerint közülük csupán egyről, Ajtonról

lehet viszonylag nagy valószínűséggel föltenni, hogy a források megjelölte korban valóságos, élő személy volt: Belyöd, Kulán, Glád és nagy valószínűséggel Keán személyét csupán a krónikások emelték be a korai magyar történetbe, szakirodalmunkban pedig jórészt megoszlottak hitelességükről a vélemények. E körülmény azonban nem jelenti azt, hogy emiatt az utóbbiakhoz fűződő kérdéseket csak úgy át lehet lépni, mivelhogy a krónikásoktól rájuk mondtak a Gyulákról és a Gyulák koráról szóló hagyománynak így vagy úgy részei.

A részemről teljesen elhárítandókkal kezdem. *Belyöd* – írva *Beliud* – a XIV. századi krónikacsoport szövegében ott kerül elő rövid egymásutánban három név szerinti említéssel, ahol a harmadik honfoglaló vezér („tertius capitaneus”) személyével indítva a Gyulákat meglehetően homályos fogalmazásban összekeveri. A *Belyöd* személynév világos szerkezetű magyar nyelvi alakulat: *bél* ’belső rész’ szavunknak a tövégi vokális előtt palatalizált tőformája *-d* kicsinyítő képzővel bővül, teljesen beleillően az ómagyar névadás morfológiai és szemantikai rendszerébe. Maga a személynév már a Dömösi Adománylevélben előfordul: 1138/1329: *Beledy*, a XIII. századi adatai pedig már viszonylag bőségesek; persze helysége névként is megjelenik: 1221: *Belud*, 1369: *Belyd*, ma *Alsó-* és *Felső-Beled*, Vas megye; 1230: *Belud*, 1325: *Belyud*, 1410: *Beled*, ma *Beled*, Sopron megye; 1279: *Belyud*, elpusztult, Somogy megye stb. A krónikák e névvel jelölte személye körül viszont már sok a gyanús momentum. Az említett szövegrészlet zavarosságát interpolációs jelenségek okozhatják, a hegyin-hátán sűrített nyelvtani szerkezetek éppen Belyöd bemutatásában csúcsosodnak. Az interpoláció más nyomokból is ítélve (l. erről pl. a Keánnal kapcsolatban mondandókat is) Ákos mestertől származónak vehető. A szövegszakasznak már a bevezető része is elárulja, hogy tendenciózus célzatú: a Kán-nemzetség származásának (birtokjogainak) igazolását kívánja szolgálni. Belyöd szerepe egészen feltűnő megsokszorozással van kiemelve: Dzsécsa fejedelem tanácsadója házassági ügyben, Gyula leányának, Saroltnak az elnevezését illetően; Kulan földjét birtokolja, majd örökölni is kapja; Kulan a lányát feleségül is adja hozzá; Kulan testvére, Keán elleni háborúskodásra biztatja Belyödöt – mindez kb. három sorban elmondva. Fölmerülhetne, hogy a krónikaíró valamelyik kortársát akarta Belyöd személyében megörökíteni vagy nevét legalább felhasználni, l. pl. 1272: *Beled*, 1274: *Belud*, 1276: *Belud* stb. Ez a krónikaírók gyakorlatából ismerős fogás nem is zárható ki, csakhogy a mellett a feltűnő tény mellett nem mehetünk el, hogy Fehérvár és Enyed közt, a Maros partján ott volt és van ma is *Béld* község, mely már a Várad Regestrumban is szerepel, 1219-ből *Belud* alakban (l. előbb), ami egyaránt olvasható *Belöd*-nek is, *Belyöd*-nek is. A *Belöd* ~ *Belyöd* > *Béld* változás teljesen szabályos. Hogy e helységnév csak személynévi eredetű lehet, azt azért kell hangsúlyozni, mert a *Bél* alaptagú helyneveknek egy ugyancsak a *bél* köznévből származó kisebb része nem személynévi előzményű, hanem úgynevezett természeti név, hegyek közé, völgykatlanba beékelődött helyeket jelölt, l. pl. *Bakonybél*, *Bélbor* stb. A Fehér megyei *Béld* fekvése azonban ezt a lehetőséget nem vetheti föl. A helység valószínűleg a XII., sőt esetleg már a XI. században is fennállhatott, mint ahogy ez idő tájt élhetett névadója is. Hogy azonban ez a névadó a krónikában leírt eseményekből következően a X. század közepén élt volna, pláne hogy a Gyulák bizalmasa vagy éppen nemzetségtagja és Béld birtokosa lett volna, mint újabban fölmerült, annak roppant csekély a lehetősége. Annál több viszont annak, hogy Ákos mester, aki más oldalról következtethetően is (l. pl. előbb Erdéelvi Szoltán kérdését) is jól ismerte ezt a dél-erdélyi tájat, a *Belöd* helységnévből fabrikálta személyét, a geszta- és krónikaírók bevett szokása szerint. Az összefüggések feltehetően kiterjeszthetők odáig, hogy Ákos mester ezzel a Kánok Béldre vonatkozó birtokaspirációit kívánta szolgálni (vö. ehhez Kán László ilyen irányú ismert mohóságát), de lehet, hogy csupán megragadta fantáziáját a helységnév adta lehetőség. Ami viszont jó okkal állítható: *Belöd* vagy *Belyöd* helység Fehérvár szomszédságában és *Belöd* vagy *Belyöd* nevű személy a Gyulák közvetlen ismeretkörében aligha eshet egybe csak úgy véletlenül. Ebből a körülményből azonban

igazolást a krónikában a Gyulák idejében élő, megjelenő Belöd személyére vonatkozóan nem nyerhetünk, meg kell hagynunk őt Ákos mester szellemi termékének. Béd helység miatt elsősorban azt lehet fölteni, hogy Belöd főembert a krónikás Fehérvár környékére képzelte oda. A Maros-Tisza-Alduna térsége Belyödre vonatkozóan legföljebb úgy kerülhet be e képbe, hogy Ákos képzelete történetét ugyanakkor Keánnal mint ellenféllel (szomszédal?) is egybeköti.

Kulan személye és neve szintén csupán a XIV. századi krónikaegyüttesnek Ákos mester-féle interpolációjában fordul elő rövid egymásutánban háromszor, mindig *Kulan* alakban említve. Nevével szinte semmit nem tudunk kezdeni, mert ilyen tulajdonnév nincs a vele kapcsolatba hozható nyelvekben. A törökben a *kulan* 'vadló, vadszamár' köznévvvel próbálták azonosítani, személynév hiányában ez azonban csak pusztá homonimiának bizonyulhat. A magyarban a *Bar-Kalan* nemzetségnév utótagját látták benne, ami hangtörténeti okokból nem jöhet szóba, s ezért a *Kalan*-féle helynevek sem bizonyítanak vele kapcsolatban semmit. Kulan személyét a Gyulák történetével Ákos mester is csak közvetve, Belyödon keresztül köti össze. Az a szál, ami személyét és területi helyzetét illetően megragadható lehetne, az Ákos mester fantáziájában Belyöddel és Keánnal való összekombinálása, ami csupán annyit jelent, hogy a Mester Kulant e két személy családi és talán helyi környezetébe képzelte. E tekintetben persze inkább Keánnal való kapcsolata mondhatna valamit (l. alább). Persze ez sem jelenti azt, hogy Kulan történeti személyiségnek bizonyulhatna: nevét Ákos mester talán valami írott vagy szóbeli hagyományból meríthette, esetleg a *Kalán* nemzetségnév alapján – valóságos összefüggés nélkül – mintázhatta. Ide vonatkozóan is utalnom kell arra, hogy a *Kalán* = *Kaján* azonosítás is (vö. a Maros-Tisza-Al-Duna köze *Kaján* helyneveit) hangtörténetileg teljességgel lehetetlen.

Glád személye és neve csak Anonymus gesztájában fordul elő, de a Magiszter róla mint a honfoglalók ellenfeléről és legyőztjéről viszonylag részletesebben szól. Nem mondja ugyan ki kereken, ám abból, hogy Bodonból (Vidinből) származtatja, meg hogy balkáni, köztük bolgár segédcsapatokkal támogatattja, arra lehet következtetni, hogy bolgárnak tartja. Uralmi területét világosan a Kárpát-medencén belül jelöli meg: a Maros és az Al-Duna között. Családi kapcsolatairól is szól, Ajtont mondva leszármazottjának, hangsúlyozva azt is, hogy Ajton „longo post tempore” követte őt.

Gládot többen is élő, történeti személynek tekintik. Ennek azonban P. magiszter ide vonatkozó meséjén túl nincs komoly támasza, gyanús, ellentmondó körülmény azonban annál több akad körülötte. Kezdhetjük azzal, hogy a Magiszter minden idegen vezére – most más személyeiről ne is essék szó – kitalált figura, harcaik, vereségeik meg nem történt események. Mindegyikük nevét is persze Anonymus alkotta meg nyelvészeti-névtani alapon teljesen világosan kimutathatóan helynévi formákból. Mért lógna ki e sorból éppen Glád személye és neve? Nemcsak ily nevű főemberről, de egyáltalán ily nevű személyről sem tudunk sem a magyarban, sem a környező népeknél, ami természetesen nemcsak a X. századi, emlékekben még igen szegény időkre vonatkozik, hanem ami ennél sokatmondóbb, nincs ily személynek és névnek további hagyománya sem. Feltűnő, hogy a nagy Gellért-legendában semmi nyoma nincs Gládnak, pedig számottevőbb korabeli tudat, hagyomány lehetőségét és főként Anonymusnak Ajton-kombinációját tekintve a legenda nagyon bő Ajton-históriájában igencsak illenék ennek valami nyomának lennie.

A név, amelynek Anonymustól használt alakja magyar hangtörténeti szempontból föltétlenül eredetibb a vele kapcsolatba hozható háromszótagos helynévi változatokhoz képest: P. mester kiejtésében vagy *Glád*-nak, vagy *Glíd*-nak hangozhatott, *Galád* formában emlegetése ilyen viszonylatban föltétlenül anakronikus. Magyar nyelvi hangfejlődés esetén természetesen csak

Glád > *Galád* típusú változási irány lehetséges; délszláv ajkakon – és tekintve a kérdéses terület korai etnikai viszonyai, ezzel a lehetőséggel is számolni kell – fönn kellett volna maradnia helynevekben *Glad* alaknak is. Ami a név etimonját illeti, magyar semmiképpen nem lehet, a névstruktúra elsősorban a szlávra mutat. Magyarázói – Anonymust követve – kizárólag személynévi szemantikából indultak ki; e vélekedések azonban nemcsak azért állanak igen gyenge alapokon, mert a kapcsolatba hozott helyneveket is helynévi előzményűnek vették. A felhozott délszláv *gladъ* 'éhség' szónak nincsenek is a szláv nyelvekben számbajöhető példái, de a szó a helynévi jelentésben sem igen illeszthető bele. Egy 'megmaradt' jelentésű török *Kaldy* személynévből való származtatása, amellet hogy benne már a török névtani háttér rajza magán viseli a konstrukcionális jegyeket, súlyos hangtörténeti akadályokba ütközik, s ezen a bajon a pusztá hipotézisnek tekinthető török > szláv > magyar névkölcsönzési út feltevése sem segít.

Már eleve nem lehet benne tehát sok kétség, hogy Glád személye és neve Anonymus talál-mánya, de ennek az ötletnek a motivációit magában a gesztában félreérthetetlenül meg lehet találni. A 44. Capitulumban, a Glád ellen felvonuló Szovárd, Kadocsa és Vajta útjának leírása ad erre pontos felvilágosítást. Ez az útleírás, amely egyike a geszta legrészletesebb és földrajzilag tökéletesen kimért ilyennemű szövegrészeinek, teljes bizonyossággal mutat arra, hogy a történet színhelyeül megtett vidéket, közelebbről pedig azon utak egyikét, amely a kései Árpád-korban Budától Konstantinápolyig vezetett, a Névtelen nemcsak jól ismerte, hanem legalább a Tisza kanizsai révjétől a Temesig bizonyosan, Kevéig és Haramig valószínűleg, balkáni részét feltehetően maga is bejárta. E tény mögött nézetem szerint ott áll az ittebei bencés monostornak Anonymus ezen útjával kapcsolatban igen valószínű szerepe, amely nemcsak a Glád-kérdésben szolgál meghatározó tanulsággal, hanem ennél messzebb mutatóan is, amelynek részletezésére máskor térnék ki. Ittebe (régi Vitöbű) pontosan e leírt útvonalon fekszik; a leírásban ugyan nincs megemlítve, noha éppen tájkán sűrűsödnek meg a Magisztertől fölhozott helynevek, de ez nemcsak hogy nem a monostor és Anonymus kapcsolata ellen szól, hanem pontosan mellette, ismerve a Mesternek a honfoglaló seregek útjainak megrajzolásában követett helynév-megadási és -kihagyási szokásait.

Szovárdék hada a Magiszter szerint a kanizsai átkelés után „iuxta fluvium *Seztüreg*” út táborn: ez a Bega régi folyásának jobboldali mellékveze, amely Udvarnoknál ömlik a Begába, XVIII. századi térképeken *Cseszterek*, *Iszterek* néven is megjelenik, a mellette fekvő helysége l. 1429: *Cesztreg*, magyar nevén *Csősztetek*. A had után „ad partes *Beguey*” érkezik: ez a terület annak a síkvidéki praediumnak az ómagyar kori neve, amely a Bega és a Temes közt Pardány térségében feküdt, nevét a *Bega*, régi magyar *Böge* folyónév tartotta csak fenn. Itt azért szakítom meg a gesztabeli útleírást, hogy jelezzem: ezen a helyen, a Bega és a Temes közt, közelebb a Begához, a régi országút mellett Pardánytól és Fénytől északnyugatra fekszik Ittebe, pontosabban ma két szomszédos helység: Magyar- és Oláh-Ittebe, l. 1219: *Withubu*, 1319/1412: *Ithebew* stb. A leírásban a had tovább vonul, és érkezik „ad fluvium *Temes*”. Még a folyón való átkelés előtt „iuxta *Vadum Arenarum*” ütnek ismét táborn: ez a hely azonos a mai *Fény/Foeni* helységgel, l. 1289: *Fuen*, régi magyar *Fövény*, közel a Temeshez, de még a jobbparton. Ekkor érkezik oda, de átellenben, a folyó balparti részéhez Glád nagy serege a segédcsapatokkal, mire a magyar had fele Kadocsa vezetésével átkel a balpartra, utána a teljes magyar sereg is, és itt, a balparti részen zajlik le a két ellenséges tábor ütközete. Ki kell emelni, hogy ez a szinte tökéletes stratégiai elképzelésű és helyrajzi pontosságú útvonalrajz Csesztreg és a Fény alatti Temes között alig 40 km-t fog át, s ha a magyar honfoglaló had és Glád serege közti összecsapás valóság lett volna, akkor e térség viszonyait tekintve akár az anonymusi időkben is mintát szolgáltatott volna a Temeshez való hadi felvonulásra. A

színteret persze nem a honfoglalók lovai taposták, hanem Anonymus látta közelről, teljes valóságában.

Az ügynek még érdekesebb része, amely a Magiszter számára Glád személyének és nevének megteremtéséhez, valamint a csata helyének a kijelöléséhez alapot adott, csak most következik. Azon a helyszínen, ahová Anonymus Gládot érkeztet, ahol az elképzelt ütközet lezajlott, és ahonnan a legyőzött vezér Keve várába futott a magyarok elől, fekszik ma *Gilád*, régi magyar néven *Galád*/mai román *Ghilad* helység: a Temes balparti részén, a folyótól kb. 5 km-re, az egykori országút és a Jaruga patak metszéspontjánál. Hogy a fentebb már említett *Galad*-féle helynevek közül (l. még alább) föltétlenül ez az, amely Glád vezér nevével kapcsolatban egyedül jöhet közvetlenül is szóba, Fénnyel lényegében átellenben, a Temes másik oldalán, ahhoz a leírt úrvonal és történet alapján egy pillanatig sem férhet kétség. Mint ahogy ahhoz sem igen, hogy az 1462-ben felbukkant *Rewgalad* adat csak erre a helyre vonatkozhat, mert az elvileg számbavehető többi *Galad*-féle nevet viselő helynek nem ilyen főút-víz metszésponton van a fekvése. A *Révgalád* név előtagjának legfőljebb annyiban lehet földrajzilag és névtanilag meghatározatlan a jelölési szerepe, hogy a *rév* vonatkozhat a régi nagyút temesi és jarugai, egymáshoz egyébként közel eső révjére egyaránt. A szóban levő helység *Gilád* formája, amely egyébként csak viszonylag későn fordul elő, l. 1717: *Dolni-Gilad*, akár a magyarban, akár a délszlávban is szabályosan fejlődhetett korábbi *Galad*-ból.

Szükséges még további *Galad*-ok számbavétele is, noha a Jaruga menti *Gilád*-nál ezek jóval terhesebbek lokalizációs és egyéb bizonytalanságokkal. A pápai tizedjegyzék említi a torontáli főesperességből: 1332-7: *Galad, Galod*; ehhez esetleg oda vonható az 1405: *Galaad* adat is. E helyet Nagyikindától délnyugatra levő újkori *Galaczka Bara* birtokkal azonosították; ha jó a lokalizáció, akkor nem eshetett nagyon messze a kanizsai révtől délkelet felé vezető nagyúttól. – A régi Krassó megyei Somlyók vidékén két ilyen adat is előkerül ugyanazon évből: 1346: „predium *Galad*” és „*Galad* ...ad castrum Erdsomlow pertinenciam”; az utóbbinak van ugyanakkorról *Gyalad* írásváltozata is. Ha esetleg két helyről is lehet itt szó, akkor az Érdsomlyóhoz tartozón kívül a másik a Berzava mentén, Mezősomlyóhoz volna talán kapcsolható. Akár két hely esetében sem eshetett egyik sem messze a Temestől Harmig vezető nagyút mentétől. – Van még egy ilyen adat is valahonnan a Temes-Bega térségéből: 1462: *Galadmonostra*. Alig hinném, hogy ez az eddig soroltak valamelyikéhez, beleértve *Gilád*-ot is, ne volna kapcsolható, hanem még egy továbbival szaporítaná a vidék *Galad*-féle helyneveinek a számát; hogy azonban hová teendő, arra nincs megfelelő fogódzó. – Mind e helynevek etimológiai összetartozása lehetséges, de számukból következően esetleg elvárható személynévi megfelelőik teljes híján jóval inkább közös etimonú, eredetileg is helynévi előzményük tehető föl. E helynevek eredete tekintetében nem lehet számításon kívül hagyni azt a tényt, hogy mindegyik szóba jöhető helynév minden előkerült alakja három szótagos struktúrájú. Sajnos, e kérdéshez az etimon bizonytalansága – mint láttuk – nem ad felvilágosítást. – Mindehhez még szükséges hozzátenni azt is, hogy a honfoglalás-kori *Glád* vezér nevéhez vont további, *Kladova*, *Kalodva*-féle helyneveknek az egész *Glád-Galád* ügyhöz semmi közük, e szláv nyelvterületeken gyakran feltűnő helynevek jól meghatározható, de teljesen más szláv etimológiai csoportokhoz tartoznak.

A mondottak után e helyneveknek lényegében azonos térségben való előfordulása elvileg megengedné, hogy akár mindegyikük is az itt járatos Anonymus látókörébe kerülhetett. De ha ez több-kevesebb valószínűséggel így is lehetett, csak tovább erősíthette benne azt a hiedelmet, hogy ezekben a helynevekben egykor e tájon élt főember létének igazolóira lelhetett. Ez a lehetőség azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy Glád vezér személyének és nevének létrehozásához mindenképpen a Temes-Jaruga menti *Galád* (> *Gilád*) szolgáltatta számára az alapötletet. Hogy a gesztában következetesen a *Glad* és nem a *Galad*

névformát szerepelteti, annak két magyarázata is lehet. Az egyik lehetőség az, hogy a helynévnek, illetőleg helyneveknek korábbi és persze Anonymus korabeli alakja, mint láttuk, az egyszótagos változat volt, s a Mester ezt vitte át a személyre is. Az ide vonható helynevek egyöntetű három szótagos struktúrájának ismeretében azonban legalább ennyire lehetséges olyan felfogás, hogy Anonymus maga szlávósította a vezérnevet Glad bolgár származásának hitében, valamint a gyakori *Vlad*-féle szláv személynevek ismeretében, hiszen szláv nyelvet valamilyen fokon feltétlenül ismert, l. pl. *Csongrád* névének tőle való magyarázatát. Anonymus „érdemét” a *Glád* személynév létrehozásában nem homályosítaná el az sem, ha a térség *Glad* > *Galad* helyneveiből környékbeli ajkakon, népetimologikus jelleggel már őt megelőzően is keletkezhettek éppen ily nevű személyről szóló népmonda, amit ő aztán örömmel felhasznált. Ennek azonban több okból is eléggé csekély a valószínűsége, s az ügy lényegét tekintve nincs is különösebb jelentősége, hiszen azonos gondolati síkról fakadó, ismert névkeletkezési módról van itt szó mindenképpen.

Gládnak nem anonymusi találmányú, hanem valódi történeti léte mellett nyomós érvként hozták föl, hogy a *Gládmönostora* (adata és egykori kiejtése szerint *Galadmonostra*) helynév a maga birtokos szerkezetével valószínűsíti: a monostor alapítója mégiscsak *Glád* nevű személy volt, miáltal az ilyen személynév igazolódhatnék. Ez azonban mind nyelvtörténetileg, mind névtanilag abszurd állítás. A birtokos jelzős helynévi szerkezet előtagja nemcsak hogy nem utal feltétlenül személyre, hanem akár jelölt, akár jelöletlen szerkezetről van szó, tömegesen szokott jelölni más szemantikai kategóriákat. Így van ez természetesen a monostornevekben is, ahol szintén bőven szolgálhat a megfelelő helyeken vagy azok mellett épült monostorok jelölésére, l. pl. 1291-4: *Almasmunustura*, 1318: *Zeermunustura*, 1332-/1338: *Scerepmunustura* stb. Másfelől a tárgyunkhoz tartozó monostor, mint egyetlen viszonylag kései adata is tanúsítja, minden bizonnyal a kései és rövid életű ilyen intézmények közé tartozott, amelyet a maga idején már *Glád* nevű személy, család, nemzetség oklevelekben előfordulásának illenék igazolnia, de ennek persze sehol semmi nyoma. Azt pedig már nem is érdemes feszegetni, hogy mit érne ilyen igazolás a honfoglaláskori vezér létére nézve. – Mint ahogy nem látom a lehetőségét annak a nézetnek sem, hogy *Glád* nem a honfoglaláskor, hanem utána, a X. században élt főember lett volna.

Hogy Anonymus *Glád* vezér személyét kitalálta, annak van még egy másik oldalról kitapintható motivációja is, amely egyúttal nagyon fontos támpontot ad arra nézve is, miért mondja *Gládot* Ajton ősének. Mint említettem, a Kanizsa-Haram nagyút tájékán, már Krassóban, de a tárgyalt térséghez szorosan illeszkedően volt egy, esetleg két *Galad* nevű hely. Arra is utaltam, hogy P. mester ezen az úton legalább a Temesig, de feltehetően Haramig is eljutott. Ám ha ez utóbbi nem is történt volna meg, mivelhogy Szovárdék hadjáratának részletes útleírását is befejezte a Temesig eljutással, és már csak az Al-Dunánál említi Haramot, Kevét és Orsovát, persze ezeket is *Glád* menekülésével, illetőleg a magyar sereg további előnyomulásával kapcsolatban, ezen al-dunai helyeket hírből is jól ismerhette. A fontos ez ügyben mindenesetre az, hogy valahol az út krassói szakaszának közelében, tehát a *Galad* nevű hely vagy helyek szomszédságában egykori predium jelölőjeként felbukkan ez a helynévi adat: 1458: *Ahthon*. Mármost e minden bizonnyal történeti személynék és névének emlékét a Magiszternek forrásaiból, hagyományból jól kellett ismernie, gesztájában többszörösen meg is emlegeti Ajtont. Tökéletesen rávall az anonymusi szemléletre és módszerre, hogy az *Ajton* helynév e tájon meglétében rejlő kapcsolási lehetőségeket ki is használta, joggal azonosítva a helynevet az egykori főember nevével. Sőt az azonosítás mindjárt további fogódzókat is adott számára *Glád* vezérnek nemcsak az elképzeléséhez és megnevezéséhez, hanem hitelesnek láttató jellemzéséhez is. Egyrészt megtehetette *Gládot* Ajton ősének, nem véletlenül feltűnő módon, három helyen is kiemelve ezt a származási viszonyt, továbbá Ajton jóval későbbi

születésére utalással egyszersmind meghatározhatta a köztük eltelt kb. egy évszázadnyi időkülönbséget is. Másrészt Ajton uralmi területének ismeretében kijelölhette a Glád birtokolta területet is a Maros-Tisza-Al-Duna térségében, továbbá tehette csatavesztési helyét is e vidéknek éppen a közepébe. Harmadrészt Ajton balkáni (görög, bolgár) kötődéseinek tudatában meggyőződéssel állíthatta be Gládot is bolgár származásúként. Glád konstrukcióját mindezzel szinte teljessé komponálta, valószínűleg maga is erősen hive benne. Ez a hit azonban semmiképpen nem vihető át napjaink tudományába.

Ha Glád – Anonymus gesztájának annyi más szereplőjéhez hasonlóan – teljes bizonyossággal kitalált személy is, a vele összefüggesztett körülményekre, eseményekre valódi történetiségük nélkül is figyelni kell arra, miket mond a Névtelen e kérdéskörben. Ide vágó véleménye minden konstrukciós jellege ellenére olyan korai hazai „tudományos” nézeteket képvisel, melyeknek szemléletei gyökerei időben visszafelé is mutatnak, ideológiája időben előre is hat, és bizonyos vonatkozásaiban tárgyunk szempontjából sem haszontalan tudnivalókat rejt magában. Rávilágít egy Dél-Erdéllyel területileg és történetileg összefüggő vidék korai problematikájára általában, az Árpád-korra vonatkozó históriás tudatra, szemléletmódra pedig különösképpen. Jelzi azt is, hogy ezek az ügyek, minden más irányú, pl. bolgár, bizánci stb. valóságos vagy vélt összefüggések mellett is mindkét térségben lényegében közös magyar történelmi ügyek nyelvileg, etnikailag, politikai uralmilag egyaránt. A kérdésnek Dél-Erdély és a Gyulák történetéhez kapcsolódása pedig az Ajtonhoz fűződő vonatkozásokon keresztül kap konkrétabb értelmet is.

3. Keánról először Anonymus tudósít: szerinte *Keanus magnus*, Bulgária fejedelme, Szalan vezér öse Attila halála után a Duna-Tisza közén uralkotott, egészen az oroszok és lengyelek határáig terjedően, oda szlávokat és bolgárokat telepített, s hódítását a görögök segítették. – Kézai arról szól, hogy *Kean*-t, a bolgárok és a szlávok fejedelmét István király Gyula elfogása és Erdély elfoglalása után legyőzte, kincseit pedig a fehérvári Szűz Mária-templomnak ajándékozta. – *Kean*-ról a XIV. századi krónikaegyüttes nyújtja a legtöbb információt, más-más vonatkozásokban visszatérve személyére: először Géza és Sarolt házasságkötése kapcsán mint Kulan testvérét és egyben ellenfelét említi; másodsor Gyula legyőzésének történetébe ágyazva a bolgárok és a szlávok fejedelmének mondja, akinek népe a természet által nagyon megerősített helyen lakott, akit István legyőzött, kincseit elvette, aztán pedig örökségét az erdélyi részeken Erdéelvi Szoltánra bízta; harmadszor újra visszatér az elvett kincsek felhasználására. A krónikakompozíció egyes változatai lényegében e momentumokat ismétlik, de a Pozsonyi Krónika a nevet *Kaan*, *Kan*, *Gan* alakban adja.

Hogy e meglehetősen heterogén forrásanyagból mi következtethető ki Keán személyére, arra még visszatérek, most csak a tudósítások néhány jellegzetes vonását emelném ki. Mindenütt visszatérő, közös elem a névazonosság és a bolgár vonatkozás. A szerepbe állítás tekintetében P. mester elbeszélése a legkülönállóbb jellegű; Kézai és a krónikaegyüttes a Gyula legyőzése utánra utalással és a kincsekkel kapcsolatban nagyon egybevágh; a krónikakompozícióban viszont belső ellentmondásokkal is teljesen új, szöveggörnyezetükbe nem is igen illő részletek bukkannak föl. – Területi vonatkozásokban Anonymusnál Erdélynek nincs szerepe, Kézainál érintőlegesen, a krónikaegyüttesben viszont feltűnő kiemeléssel jelentkeznek Erdélyre és a Gyula-környezetre utalások.

A *Keán* név az említett forrásokban igen sokszor jelentkezik teljesen azonos írásmóddal, a Pozsonyi Krónika eltérései minden bizonnyal másodlagosak, vagy téves olvasat, vagy a Kán-nemzetségnévvel azonosító tudatos változtatás eredményei. A *Kean* névalak későbbi, nem a vezérre vonatkozó előfordulásaira még visszatérek. A korai források *Kean*-jának ómagyar *Kěán*, esetleg *Kěän* ejtősváltozat felel meg. E névalak a környező nyelvek személynév-

anyagából, így persze a bolgárból sem ismeretes, ezért sajátosan magyar nyelvi használatnak tekinthető. A név etimonja meglehetősen biztos: a számos török nyelvben meglevő *kayan* 'fejedelem' köznév ilyen formában személynevesült megfelelőjének átvétele. Mint köznév nem jött át az ős- vagy ómagyarba, a magyar szókincsben ennek az átvételi vonalnak nincs nyoma. Azonos etimonú *kán* szavunk jóval újabb, krími tatár eredetű nyelvünkben. A *Kayan* hangstruktúrájú ótörök személynévből a magyar *Kéán* forma tipikusan és kizárólag magyar nyelvi fejlemény, első vokálisának elhasonulását a rákövetkező magyar *á* vagy *í* okozta, vö. *lěán*, *rěá* stb.

A *Keán* nevet a kései ómagyar kortól kezdve viszonylag gyakran előforduló és a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részein feltűnő *Kajan*, *Kaján* tulajdonnevekkel szokás azonosítani. Néhány példájuk: személynevek: 1202: (terram) *Kaiany*, 1223: *Kaĵan*, 1257: *Kaĵan*, 1281: *Kayan* stb.; helységnevek: 1290: *Kayand*, elpusztult, Bodrog megye; 1330/1439: *Kayanfw*, *Kayanthew*, ma *Felső- és Alsó-Kajanel*/román *Căinel de Sus* és *Jos*, régi Hunyad megye; 1455: *Kayand*, elpusztult, Komárom megye; 1456: *Nagh kayan*, ma *Nagykaján*/román *Căinul Mare*, régi Szolnok-Dobok megye; stb. E nevek elvileg összefügghetnek egy *Keán* személynévvvel, mint annak *Kayan* előzményű *j*-s hiátusos változatai. Sajnos, ezt az összefüggést számos probléma teszi súlyosan kétségessé. Mindenekelőtt az, hogy a magyar tulajdonnévanyagban a *Kaján*-on kívül nyoma sincs egy korai ómagyar **Kayan* előzményű tulajdonnév egyéb, *χ*-s, *h*-s, *v*-s hiátustöltő alakjainak, márpedig ilyen tömeges megjelenés esetén ez hangtörténetileg szinte elképzelhetetlen. Az sem hordozna semmi realitást, hogy csak a krónikáinkból ismert *Keán* személynév így szétterjedjen nyelvterületünkön, és annyi helynévnek szolgáljon alapjául.

Továbbá a bibliai eredetű magyar *Kain* személynévnél, l. pl. 1228 k.: *Kaynd*, melyből *kaján* szavunk is származik, volt a régiségben *Kajan* és *Kajon* változata is. A bibliai név egyébként a szláv nyelvekben is elterjedt, többnyire *Kojan* alakban. Valószínűnek tartom, hogy *Kajan*, *Kaján* tulajdonneveink nem is mennek vissza azonos eredetre, hanem névhomonimák eshettek egybe bennük. Alighanem ilyen külön etimon példái a fentebb említett Hunyad megyei magyar *Kaján*/román *Căin* helynevek, melyeknek *-fő* és *-tő* utótagja biztosan mutat víznévi eredetre, l. 1910: *Caian* patak; e nevek mind korai román lakosságú vidéken fekszenek, akár román névadásra is gyanúsak lehetnek. De hogy semmi közülük *Keán* vezér nevéhez, abban nincs kétségem.

Itt szükséges megjegyezni, hogy sem e hunyadi helyneveknek, sem egyetlen más magyar *Kaján* tulajdonnévnek nem lehet semmi köze a *Bar-Kalán* nemzetségnév második nevéhez, sem az ennek előzményéül feltett krónikabeli *Kulan* személynévhez. Azt *l > ly* előzményre visszamenő *j*-zés (*sejem*, *kiráj* stb.) csak a XVII-XVIII. század körül fejlődött ki, ómagyar időkre visszavinni teljes képtelenség. A hunyadi *Kaján*/*Căin* patak mellett, az előbbi *Kajan*-ok társaságában egykor feküdt, elpusztult *Kiskaján* helységnek 1389/1439: *Kiskalyan* adata vagy filológiai hiba eredménye, l. ugyanezt az adatot így is: 1389: *Kiskayan*, és minden további adata is persze *j*-s, l. 1437: *Kyskayan* stb., vagy a *Kilián* személynév *Kilyán*, *Kalyán* változatának téves analógiájára keletkezett hapax, l. pl. ugyanazon személy nevében is: 1266: *Kelyani* gen., 1269: *Kalyan*, 1273: *Kalianus* stb., amiből legföljebb az újmagyarban alakulhatott volna *Kaján*.

Mindezt azért részleteztem, hogy nyilvánvaló legyen: a *Kaján* személy- és helynevek sem a krónikák *Keán*-jának meg *Kulán*-jának, sem a *Kalán* nemzetségnévnek nem megfelelői, illetőleg nem igazolói. Az efféle azonosítások azért veszélyesek, mert csak a korai magyar történet tévútjaihoz vezethetnek.

A Keán-kérdésben, a vezér létének és Erdélyhez való kapcsolatának bizonyítékeként fölmerült a *Kán*-nemzetség nevében és történetében rejlő lehetőség. Erős kétségek azonban ebben a vonatkozásban is jócskán fölmerülnek. A *Kaján* nevektől eltérő hangfejlődéssel ugyan, de megelőző *Kěán* névformából is, annak *Kayan* előzményéből is kialakulhatott *Kán* névváltozat, akár már a kései ómagyarban is, vö. a *lěany* > *lány*-féle alakulásokat. De persze éppúgy fejlődhetett *Kán* alak és így a *Kán* nemzetségnév is a *Kaján*-féle nevekből és még sok más előzményből, hiszen az ilyen nagyon rövid alaki struktúrájú nevek jó etimonját megtalálni szerfölött nehéz, biztosat meg szinte lehetetlen, és minél több lehetőség adódhatik rájuk, annál nagyobb lesz bizonytalansági hányadosuk.

A *Kán* nemzetségnév először egy 1191-re keltezett oklevélből kerül elő: „comitis Buchk et Julia filiorum Symonis de Suklos de genere *Kan*”. Ez az oklevél azonban nem lehet mérvadó a nemzetségnév keletkezésének idejére nézve, hitelessége és kronológiája is több mint gyanús. Mérvadónak tűnő vélemény szerint 1251 körül írták, illetőleg hamisították. Egyébként nem is adna semmi támpontot a kánok erdélyi, főként ilyen korai jelenlétére, csupán a nemzetség baranyai birtokviszonyait érinti. Más kérdés, honnan, hogyan került bele a *Kán* nevezet, mely itt alighanem erősen tendenciózus ízű, de hogy nemzetségi tudat tükrözője-e, vagy már Ákos mesternek is lehetett-e köze hozzá, az homályban marad. A nemzetségnek a *Kán* névvel emlegetése később is csak feltűnően ritkán kerül elő: tagjait sokszor nem jelölik meg e névvel; helyébe gyakran jön inkább a nemzetség alapítójának tekintett „nagy”, „öreg” (Magnus) Gyulától való származásra utalás, pl. 1286: „de generatione Julia bani”, 1303: „ex progenie magni Julia bani” stb.; a nemzetség legnevezetesebb tagját, a hírhedt Kán Lászlót így soha nem említik (soha nem viselte?); egyes Kán-nemzetségbelieket más, Borsa-, Apor- stb. nemzetséghez tartozóknak sorolnak; stb. Bár e tényekben ugyan külön-külön nincs semmi rendkívüli, mindezek és még a következőkben mondandók a *Kán*-nemzetségnek a szakirodalomban egyöntetűen szokásos ebbéli megnevezéséhez tesznek némi kérdőjelet.

A *Kán*-nemzetség nem erdélyi eredetű, hanem minden valószínűség szerint baranyai; vö. fentebb a nemzetségnév első vélt adatának Siklósra utalását is. A nemzetség birtokai is jórészt a Délkelet-Dunántúlon és a Szávától délre terültek el. Nagy Gyula szlavóniai bán is volt. Kezdve vele a nemzetség több tagja is viselte azonban az erdélyi vajda tisztet is. A Kánok jelentős birtokokkal rendelkeztek Erdélyben, Fehérvár környékén is, főként azonban a Küküllő alsó folyásánál. Ezek egy részéről biztosan lehet tudni, hogy nem ősi birtokok, hanem szerzemények: a birtokgyarapításban különösen a nemzetségalapító nagy Gyula, valamint főleg erőszakos módon Kán László vajda járt az élen. Néhányuk, melyeknek körében elsősorban a viszonylag egy tömbben feltűnő küküllőiek sorában levőkre gondolhatunk, így Egeredre, Hosszúaszóra, Mikeszászára, Pánádra és Újlakra, eléggé korai szerzeményeknek látszanak ugyan, de más körülmények számbavételével ezeknél is ki lehet zárni a XIII. század elejénél korábbi ilyenemű voltukat. A Kánok egész dél-erdélyi birtokgyarapítása tulajdonképpen nagy Gyulának 1201-ben fehérvári vajdává kinevezésével vehette kezdetét.

A Kánok viszonylag korai Erdélyhez kötődésének jele lehetne esetleg a nemzetségben a *Gyula* név népszerűsége: a XIII. században például öt nemzetségtag is viselte ezt a nevet, e tekintetben azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a *Gyula* személynév ez időben nagy elterjedését a magyar nyelvterület egészén, sem öreg Gyula bán nagy tekintélyét általában és a névadás terén is a nemzetség egészében. A Kán-nemzetségbeli Gyulák nyomot hagytak a korai dél-erdélyi helynévadásban is: e vonatkozásban mindenekelőtt – ahogyan már szó volt róla – *Fehérvár Gyula*- jelzőjének nagy valószínűséggel a Kán-Gyulákra, főként „nagy” Gyulára visszamenő keletkezését kell számon tartani, amit ők legfőljebb tudatosan erősítettek, tápláltak egy korai Gyula-hagyománnyal. De más helynevek is bizonyítják névadásuk nyomait: 1377: *Gywla patakra*, 1340: *Gywlahowosa*, 1267 k.: *Julia mediesy*, a mai

Meggyes/Medias a Nagy-Küküllő mellett stb. Az adatok azonban ide vágóan sem mutatnak a XIII. század előttre.

Mindezekkel együtt nem tartom valószínűnek, sőt lehetségesnek sem, hogy a Kán-nemzetség viszonya Dél-Erdélyhez és ezen belül a hajdani Gyulákhoz nagyon korai időkre visszamenő, közvetlen leszármazási vagy birtokjogi jellegű lett volna. Inkább azt vélem reális lehetőségnek, hogy leszármazási tudatuk különböző tényezők együtthatásaként, fokozatosan öltött olyan jelleget, mely a Kánok erdélyiségét és ősi „gyulaságát” kiformálta. Ebben a nemzetséggő „nagy” Gyulának két, viszonylag rövid ideig tartó erdélyi vajdai tisztsége mellett is egyrészt alighanem kemény politikai, gazdasági, birtokszerzői érdekek, törekvések játszottak szerepet, másrészt a *Gyula* név egyezésének vonzása, nimbuszának ténye és kihasználása, illetőleg a Gyula-örökségnek mesterségesen is táplált tudata rögződhetett a nemzetségi hagyományokban és környezetük hiedelmében.

Ha nem is szabad megfélekezni arról, hogy a Kán-nemzetség Erdélyben megjelenése, esetleg Gyula-örökség tudata mintegy fél évszázaddal korábbi Ákos mester működési idejénél, ezt az ügyet lényegében Ákos bontotta ki, tetézte be és helyezte mintegy „eszmei” alapra, s ebben a Keán-kérdés bevonása nagyon fontos hatóerőnek bizonyult. Ákos mester nemcsak ismerte a Gyulákat, hanem szoros összeköttetésbe is került velük, s ezt a viszonyt a XIV. századi krónikakompozícióba tett betoldásai fényesen bizonyítják, sőt a kapcsolat természetét is megvilágítják. A Kánoknak a Gyulákhoz való kapcsolatát emeli ki a Mester, amikor a honfoglaló „első kapitány” Gyula (= 1. Gyula) leszármazottjának mondja Gyula filius Ladislai-t, aki nem más, mint a Kán-nemzetség egyik nevezetes, vele kb. egyidős tagja. Témánk szempontjából talán még fontosabbak, mert a Keán-kérdéshez kapcsolódnak azok az információi, melyekben Keánt a hajdani Gyulákkal hozza viszonyba. 2. Gyula lányának férjhezadási történetében jól kiérezhetően szervetlenül ráncigálja bele a Keán-Kulán testvérpár nevét és szerepét, majd a szövegkörnyezet szerint a legyőzött 3. Gyula örökségébe helyezett Erdélyi Szoltánt furcsa módon mégis Keán bukása után lépteti be tisztebe, végül Keán és Gyula kincseit is implicite összehozza.

Azt hiszem, e Keán-beállításokkal kapcsolatban nem lehet eltekinteni az Ákos mester álláspontját minden bizonnyal tudatosan ösztönző, következetesen irányító célok feltevésétől. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy írott forrásokból vagy tudós környezetétől biztosan ismerte a Keán-hagyományt, de az nem valószínű, hogy erről maguktól a nemzetségtagoktól értesült volna, hiszen nemigen tehető föl és nincs is semmi jele, hogy erről a Kánok valamit is tudtak volna. Számba kell venni viszont azt, hogy az Erdélyben erős birtokszerező tevékenységet folytató Kán-nemzetség ebbéli törekvéseit Ákos mester a maga eszközeivel, a krónikában való írásbeli megörökítés szentesítő erejével szolgálni, támogatni akarta: erről a krónikába beleszólt, még ha jórészt eléggé szervetlenül odaiktatott tendenciózus utalásai éppen a hajdani Gyulák és Keán személye körüli viszonylatokban nagyon világos bizonyosságot tartalmaznak. Nem lehetetlen, hogy Ákos a Kánok ősi, erdélyi származásának eszméjét Gyula-hagyományuk Keánnal való megtoldásával nemcsak a krónikában érvényesítette, hanem akár a nemzetség tagjaiban is „tudós” magyarázatként erősítette, táplálta. E tekintetben látszik igen fontosnak ez a Kán-nemzetségre vonatkozó okleveles adat: 1240: „Jula Banus quondam de genere *Kean*”. A Kán-nemzetségnév előfordulásai közt ez a *Kean*-változat nemcsak kirívóan korai, de teljesen elszigetelt. Ugyancsak egyedülálló és igen feltűnő a nemzetségre vonatkozó többi adat között az itt megjelenő *quondam* határozó, amelyről egyenesen lerí, hogy az oklevélíró e beszúrással tudatosan hangsúlyozni akarta a nemzetség Keán nevéhez kapcsolódását már a nemzetségalapító „nagy” Gyula előtti időre nézve is. Az oklevél kelte Ákos mester működésének korai idejére esik. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy arra gondoljunk, Ákostól vagy környezetétől származó tudós kombinációról lehet itt szó. – Az 1240-es,

egyébként hiteles oklevélnek nincs erdélyi vonatkozása, azt tartalmazza, hogy öreg Gyulának a Borsod megyei Tardonán is volt birtoka, melyet kegyvesztése után IV. Béla elvett. Az iratban van egy érdekes kitétel is Gyula bán kultuszára: a Tardona melletti dédesi várnál egy kút melletti bükkfán sokáig ott függött még címerpajzsa.

Itt kell megemlítenem a krónikák Keánján kívül felbukkanó még egy helynévi *Keán*-adatot is: 1226: > 1365: „Pousa de villa *Kean*”, a Drávától délre eső területre utaló, kiadatlan oklevélből idézve. E helységnévnek a Pécestől északnyugatra fekvő *Kán*-nal azonosítása fölötté kétes. Hogy Kán László egyik poroszlójának is *Pósa* volt a neve, az már kronológiailag se nagyon lehet erre hozott bizonyíték. Kán helységről e vélt azonosításon kívül semmi korai adat nincs, 1542-ben tűnik föl először, de *Kán* alakban; ugyanígy Lipszky-nél és ma is. Baranya volt ugyan a Kán-nemzetég kiinduló helye, nyilván nevükre megy vissza *Kán* helység neve is, de hogy ilyen korán ide egyáltalán hogyan szolgálhatott volna népi névadási szinten a legjobb esetben is legfőbb Erdélyre szűkülő, de ott sem igen élhető Keán-hagyomány, az teljességgel megfoghatatlan. Úgy hiszem, ez az adat még további filológiai tisztázást kívánna, sajnos, az oklevélhez nem tudtam hozzáférni. Azt azonban minden óvatosság mellett is meg merem kockáztatni, hogy ahogyan a *Kán* nemzetségnévbe is bevitt *Keán* alak, úgy ez a helységnév-adat sem származhat ilyen koránról (1226), és persze még kevésbé nyújthat számbavehető támogatást Keán vezér létére.

Visszatérve mármost a krónikabeli Keán személyére, nyilvánvaló, hogy nem korai krónikásaink alakították ki ismert névadási fogásaikkal a nevét, hiszen sem koruk személy-, sem helynévanyagában nem találhattak erre alapot. Korábbi közös forrásból meríthették, esetleg egymás írásaiból is megerősítette. Ez a forrás pedig aligha lehetett más, mint a XI. századi őskrónika. Az őskrónika forrása persze megfoghatatlan, az is lehet, hogy nagyon régi, esetleg honfoglalás előtti, török nyelvi környezeti szájhagyomány, amelyre éppen a szóbeliség folytán újabb és újabb személyi vonatkozású elemek rakódhattak (pl. bolgárság, kincs), s az őskrónika is tehetett hozzá egyet s mást (pl. erdélyiség, István háborúzása). Magyar szájhagyományi útra mutathat a *Kēán* alak megformálása, mely nem írott, hanem beszélt nyelvi fejlemény. Hogy aztán már fennmaradt írott forrásaink szerzői mit válogattak ki a hagyomány-részletekből, az már attól is függhetett, hogy elbeszélésükben mire volt éppen szükségük: Anonymusnak a tőle kitalált, bolgár származásúként beállított Szalan vezér számára kellett bolgár őst keresnie, Ákos mesternek a Kánok erdélyisége, Gyula-Keán-öröksége látszott fontosnak a kiemelésre stb. Mindez annyit jelent, hogy Keánnak írott forrásainkban megjelent alakját akár mondai, akár valamikor valóban élt személyként éppen el tudnám fogadni, azokat a szakirodalmi véleményeket azonban már nem tenném magamévá, hogy krónikásaink különféle szerepekbe állított Keánjaiban valóságos, történeti személyek jelennek meg, mégpedig három vagy két külön személy képében. Ilyen névvel és ezzel a névalakulással valóságos csoda volna egymástól független Keánok történeti szereplése. Így nézetem szerint Keán nemcsak Szalan őse, Kulan testvére, István ellenfele, Erdélyi Szoltán elődje nem volt, de – ami szintén fölmerült – Sámuel bolgár cár, Gyula, Dél-Erdély ura sem. Nem zárható ki azonban, hogy valamikor akár Dél-Erdély valamely részén vagy közvetlen környékén is élhetett vagy mondai hősként elhíresülhetett ily nevű személy, és a krónikaegyüttesnek az a kitétele, hogy népe természettől védett helyen lakott, megőrizhetett erről valami hagyományt. A természettől védett hely kitétel különben nem okvetlenül utal Erdély belső részeire, Ákos mester fantáziájában megjelenhetett Erdély délnyugati peremvidéke, Hunyad, Szörény, Krassó tája, sőt nem rekeszthető ki belőle teljesen akár nagy vizek körülzárt terület, így a Maros-Tisza-Alduna köze sem. Anonymus még ennél is nyugatabbra teszi Keán birodalmát. – Mindenesetre a krónikások állításai nyomán Keán beiktatódott az új magyar történeti, történettudományi tudatba, s már csak emiatt sem lehet Dél-Erdély korai történetének kérdésében nevét és személyét mellőzni.

4. Ajton létéről két, egymástól valószínűleg független forrás is tud. Anonymus mint István királynak ellenszegülő főembert említi, kit Maros menti várában Csanád ölt meg; háromszor is kiemeli továbbá, hogy Gládnak kései ivadéka. Uralmi területét nem jelöli meg, illetőleg csak Marosvárral utal rá konkrétan, de rokoni hivatkozásában implicite benne van a Gládra meghatározott területtel való azonosítása. Sokkal részletesebb rajzot ad ennél a nagy Gellért-legenda; legfontosabb megállapításai a következők: Uralmi területe „a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren” terjedt ki. Vidinben a görög hitet vette föl, de gyenge lábon állott a kereszténysége. Marosvárba görög szerzeteseket hozott. Gazdag és gőgös volt, István királyt nem tisztelte, a Maroson szállított királyi sőt megvámolta. István Csanádot és társként Gyulát küldte ellene, s Csanád Nagyörsznél legyőzte és megölte; a levágott feje körüli tanúságtételben Csanáddal szemben Gyula hazugságban maradt, és a király ezért száműzte. Csanád jutalmul Ajton tartományát ispánként kapta meg, egyik feleségét pedig Bech comes örökölte. – Szent István Nagy legendája csak általánosságban „ducibus eorum interfectis” szól, amibe nyilván beleértendő Ajton személye is. Kevésbé valószínű, hogy a Tarihi Üngürüs *Marcianus*-a mögött Ajton alakja rejlenék. A XIV. századi krónikakompozíció feltűnő módon szót sem ejt Ajtonról.

Ajton személyének történeti hitelességéhez vajmi kevés szó férhet. Anonymuson és a Gellért-legendán túl alátámaszthatja ezt nevének biztos etimológiája is. Már lényegesen fogasabb kérdéseket vet föl az *Ajton* helyneveknek, valamint az *Ajton*-nemzetségnek az ügye, különösképpen az István kori főúrral való viszonyukat illetően, ez azonban Ajton vezér léteire aligha vet árnyékot (e kérdésekről l. alább). Ajton uralmi körzetére vonatkozóan a Legenda értesítéseihez annyit tehetünk hozzá, hogy északi irányban a *Keres* alkalmasint a Fekete-Körösre utal, keleten az „erdélyi részek” megjelölés a Maros völgyében akár Hunyadig elérő kiterjedést is jelölhet, délen-délkeleten Szörény és alkalmasint túlzóan Vidin emlegetése az Al-Dunáig való elérést sejteti. Anonymus Glád-utalásai, valamint a Legenda egyes kitételei Ajton uralmi területén a bizánci politikai befolyás, a bolgár kapcsolatok, különösen pedig a keleti ortodoxia nagymértékű érvényesülésére utalnak. A bolgár kapcsolatok szempontjából nem árt külön figyelni Ajtonnak Vidinben megkeresztelkedésére, P. mester szerint pedig szintén Vidinből való származására, illetőleg e tények mindkét forrásban előtérbe állítására.

Ajton nevének *Ohtum*, *Achtum*, *Acthum* írásváltozatai világosan jelzik a név korai ómagyar kori *Axtom*, esetleg *Axtum* kiejtését. Az anonymusi *Othum* alak nyilvánvalóan a geszta másolójának elírása. Ajton hitelessége szempontjából fontos tényező a szilárd török etimon, mely végső soron a török *altun*, *altyn* 'arany' köznévre megy vissza ugyanilyen alakú török személynév közvetítésével. Még lényegesebb ennél, hogy a név alaki fejlődése egyértelműen, sőt kizárólagosan magyar nyelvi alakulásmódra mutat: az *lt* > *xt* > *jt* változás és a szóvégi *n* ~ *m* váltakozás is kimondottan magyar jelenség. A vezér személyére utaló források szóvégi *m*-jének kizárólagossága persze nem véletlen, a korai ómagyar alak pontos tükröztetője, szemben a név körébe vonható későbbi magyar tulajdonnevek *n*-jével (a név szokásba került *ny*-es írásmódja sült anakronizmus). A magyar hangfejlődés hangsúlyozása itt azért lényeges, mert az etimonon túlmenően és attól függetlenül teljes bizonyossággal mutat arra, hogy e nevet magyar nyelvi környezet alakította, ami jelzést ad uralmi területén a magyar nyelv meghatározó szerepére, s ezen belül talán a vezér saját nyelviségére is. Azok a vélekedések tehát, amelyek Ajtont „magyar”-nak mondják, aligha járnak tévúton. Maga az etimon persze vallhat, ha nem is föltétlenül, török származására, de föltett kabar voltát semmiképpen nem igazolja.

A vonatkozó szakirodalom azt tartja, hogy az Ajton-nemzetség közvetlenül az István-kori főúr ivadékaiból nőtt ki annak lehetőségével és eredményeképpen, hogy a győztes király kegyet gyakorolt a legyőzött családjával, és meghagyta azt birtokai egy részében; továbbá hogy a

nemzetség egyik fele mintegy helyben élt tovább az ottani Ajtonmonostora vidékén, másik fele viszont valamikor Gömörbe, a Szuha völgyébe költözött. E teóriákat azonban az ebbe a kérdéskörbe vágó, eléggé terjedelmes okleveles anyag nem támogatja, hanem éppen ellene mond. A kérdés magva a Csanádtól keletre, a Maros völgyében, a régi nagy Csanád, későbbi Arad megyében feküdt, elpusztult Ajtonmonostora körül mint nemzetségi monostor körül összpontosul. A monostor első adata 1315: *Ahtunmonustura*. Hogy mikor keletkezett és mikortól nevezték így, korábbi adatok hiányában nem tudni; lehetséges, hogy valamiféle népmondai háttér fűzi össze az István-kori vezér nevével. Mindenesetre a XIII. század eleje-közepe előtt ilyen néven mint monostor nem létezhetett, nevének előtagja viszont kétségkívül azonos az egykori marosvári vezér nevével. Nos, ezt a helyet a mellette fekvő, szintén elpusztult Fel-Szöllőssel és Serjénnel együtt a gömöri „Ajton”-ok, a valóságban a Szuhaicsalád tagjai – mint az oklevelekből jól kiderül – rendkívül gyanús körülmények között, kétes bizonyítékok alapján kaparintották meg, nem vissza-, hanem megszerezték. Ettől kezdve a korábban már igen sokszor felbukkanó „de Zuha” megjelölés (1278/1386, 1283/1353 stb.) helyében egycsapásra megjelenik az Ajton-nemzetségre utalás, először 1329: „Thoma filius Alberti de genere *Ohtun*”, ami egyúttal e „nemzetségnév” első adata is. Úgy vélem tehát, hogy a Szuhaiai nemzetséggé átvedlése olyasféle birtokszerzési turpisság eredménye, amire számos példa akad még e korban; a *de genere Ohtun* ennek a gyümölcse, ősi nemzetség és neve nem áll mögötte, s Ajton vezérhez még közvetett köze sincs. – A „másik” nemzetségfélnek, amely állítólag Marosvár vidékén maradt volna, s az *Ajton* nevet mint a monostor eredeti névadója vitte volna tovább Ajton fiaiból kiindulóan és István király kegyéből eredően, sehol semmi nyoma. Hogy Becs „ispánt” mint Ajton egyik feleségének új férjét honnan vette a Legenda szerzője, nem közelíthető meg, de tisztségmegjelölésének valószínű anakronizmusa mellett az Ajton-nemzetség problematikájában aligha lehetett bármi szerepe.

Az *Ajtonmonostor*-n kívül még két helynév érdemel figyelmet. A régi Kolozs megyei *Ajton* helység 1320-ban bukkan föl az írásbeliségben: *Ohtunh*, *Ohtunteleke*, l. még 1329: *Ahton*, ma *Ajton*/román *Aiton*. Neve az etimont tekintve minden bizonnyal azonos az István-kori Ajton vezérével. Erdélyből csak *Ajtoni* családnevek ismertek a XVI-XVII. századból, ezek a helységnév származékai. A helységgel kapcsolatos problematikára alább más összefüggésben térek vissza. – A másik helynév a Glád-kérdésben már előjött: 1458: *Ahton*, régi Krassó megye, elpusztult. Bizonyosnak tűnik, hogy első adatánál jóval régebbi keletkezésű, ami a személynévvel azonos helynévi struktúra jelzésén kívül azért is állítható, mert mint szó volt róla, Anonymus a maga idején már ismerhette. A helynévnek kettős magyarázata merült föl: vagy a vezér szállását jelölhette, vagy annak szülőhelye volt. Mint szállásnév csak akkor jöhetne szóba, ha Ajton uralma e területre nem terjedt volna ki, aminek viszont a Legenda, sőt P. mester Glád-koncepciója is ellentmond. Mint szülőhely azonban meggondolkoztató lehetőség, amivel inkább csak látszólag nem fér össze az *Ajton* név etimonjának eredeti személynévre utalása, tekintve a képző nélküli névstruktúráknak a magyarban kettős, személynév↔helynév fejlődési irányulását és ennek sokszor meghatározhatatlanul változó jellegét, tehát ez esetben a helynévből puszta személynévvé alakulás lehetőségét. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy e helynév és a marosvári vezér neve azonos töről fakad.

Előadásom közvetlen témáját tekintve természetesen a legfontosabb kérdés: Ajtonnak és Dél-Erdélynek, közelebbről 3. Gyulának a kapcsolata, annál is inkább, mivel e két valóságos történeti személy azonos korban és többé-kevésbé azonos helyzetben, szomszédos uralmi területeken működött. Kapcsolatuk már eleve nem lehetett szemben álló vagy éppen ellentétes, s ezt több körülmény is valószínűsíti. A Maroson úsztatott igen fontos sószállítmányoknak a Legenda említette vámostatása semmiképpen nem Gyula, hanem István érdekei

ellen irányult. A balkáni orientáció, főként ennek Bizánchoz fűződő politikai vetülete, a bolgár szomszédság, s nem utolsósorban a keleti (görög) ortodoxiának mindkét uralmi területen azonosnak látszó helyzete, befogadó készsége és terjedése nem képzelhető el bizonyos fokú tudatos vagy spontán együttműködés, egyházi szinten valamilyen kapcsolattartás nélkül. Gyula és Ajton leveretésének sorsközössége aligha csak a végső kifejtésben nyilvánult meg, a királyi központi hatalommal szembeni érdekazonosságnak is meglehettek ilyen-olyan összekötő szálai. István ellenük való fellépésének a bizánci politikai befolyás megtörése mellett, sőt talán előtt elsőrendű oka és célja – persze a politikai, stratégiai, gazdasági tényezőktől sem függetlenül – az erős ideológiai, vallási, egyházi háttérre lehetett: Gyula és Ajton területe egyaránt exponált ütköző vonala, vetélkedő terepe volt a keleti és a nyugati egyház érdekellentéteinek. Ajton talán még jobban beszorult ebbe az ellentétbe, mint Gyula: a különböző egyházi érdekek területén való ütközésének számos nyoma van az itteni térítések, köztük feltehetően az uralma alá tartozó „fekete magyaroknak” – talán nem is pogányoknak, csak a keleti egyház előtt hódolóknak – a térítési kísérleteitől a tőle favorizált görög szerzeteseknek halála után megnyilvánuló kizsorítási mozzanataiig.

A Gyula-Ajton viszonyt illetően mindezek persze inkább általánosabb, áttételesebb helyzetek, mozzanatok felidézései. Van azonban két kérdés, amely e viszony közelítésére valamivel konkrétabb fogódzókát adhat, vagy inkább csak látszik adni. Az egyik a nagy Gellért-legendának az a beállítása, hogy Gyula részt vett az Ajton ellen kiküldött had vezetésében, és egyik főszereplője volt a levágott fej körül kibontakozó eseményeknek. A kérdés érdemi megközelítésében igen nagy akadályt jelent, hogy Ajton leverésének dátuma 1003 és 1028 között ingadozó lehetőségek, illetőleg feltevések miatt nem rögzíthető, pedig e dátumnak volna jelentősége elsősorban a Gyula-kérdés szempontjából (l. erről korábban). Az a nézet, mely szerint a Legenda Gyulája föltétlenül azonos volna az erdélyi 3. Gyulával, mivel István megbocsátott neki, eléggé kétségesnek látszik előttem. Ha félretesszük azt a tényt, mert konkrétabb források hiányában félre kell tennünk, hogy a nagy Gellért-legendát igen sok költött, mesei elemekből összehordott elemet is tartalmaz, akkor is bőven marad még az ügyben gyanús körülmény. Több kritérium alapján is következtethetően valószínű, hogy Ajton legyőzése nem sokkal követte a Gyuláét, ezért kevéssé hihető, hogy elfogása után Gyula nem börtönbe került, mint ahogy Anonymus állítja, hanem hamarosan István belső, kedvelt emberévé válhatott, akire a király éppen fontos hadi feladatot bízott volna, és csak az Ajton feje körüli hazugsága miatt üzte volna el környezetéből, mint ahogy a Legenda mondja. Talán inkább arról lehet szó, hogy az István rokonaként is ismert Gyulát kronológiailag és eseménytörténetileg tévesen keverte bele az ügybe a Legenda összeállítója, vagy a Gyula és Ajton történetének párhuzamai zavarták össze emlékezetét, forrásértékelését, hiszen a Nagy Legenda írója az események után jó három évszázaddal később, mondai elemeket is jócskán beleszőve állította össze mondanivalóját. Emiatt meg a *Gyula* személyneveknek korai idők óta gyakori volta miatt nem lehet kizárni, hogy a Legendában vagy mondai előzményeiben a király környezetében levő egészen más Gyula személyéről történik említés.

A másik kérdés az erdélyi helységhez kapcsolódik. Igen tetszetősnek látszik az a feltevés, amely szerint ez a hely vagy a sószállítás útvonalába eső volta következtében, vagy Ajton nyári szállásaként szolgálása révén közvetlenül a vezér nevére megy vissza. Sajnos, a hely földrajzi fekvése, útvonal-viszonyai miatt egyik lehetőség sem vehető érdemileg számba. Az északi: kolozsi, széki, dési sőt nemcsak Ajton vezér területétől jóval északabbra fekvő útvonalakon szállították nyugat felé, de még Ajton helységet is jócskán elkerülték ezek. A tordai só szállítása meg az Aranyoson és a Maroson folyt lefelé, mely útvonaltól Ajton helység éppen ellenkező irányba esik. De különben is a helység fekvése olyan, hogy ott számottevő útvonal nem vezethetett. Nyári legelőként a nagy távolságot leszámítva Ajton környéke

nemigen szolgálhatott a Maros, közelebből az Aranyos irányából, hiszen a hely az Aranyos Szamos vízválasztó másik, északi oldalára, nem véletlenül már Kolozs megyébe esik. Egyébként is nehezen volna elképzelhető, hogy Ajton Gyula területén keresztülmenve legeltetett volna feltehető jó viszony ide vagy oda, meglett volna neki erre fölös számú alkalmas helye Hunyad, Krassó irányában is. Persze, hogy az *Ajton* név miként került ide, Észak-Erdélybe, arra nehéz volna bármiféle más felelet után is kutakodni. A föltétlen névazonosságot szem előtt nem tévesztve talán annyit lehetne gondolni, hogy a török etimonú magyar személynév jelen lehetett e tájon Ajton vezér személyétől függetlenül is, a helységnév puszta személynévi előzménye még talán koraiságát is megengedné, de ez már az üres feltevés felé vezet. Hogy viszont e helységnévnél jóval később született/kreált *Ajton* nemzetségnév szolgált volna mindehhez alapul, az elképzelhetetlen, annál is inkább, mert a hely az Ajton-nemzetség „fellépése” idején itt a Zsombor- és a Borsa-nemzetség birtokai feküdtek.

Mindezen problémák, kétségek ellenére nagyon valószínű, hogy a Gyula-Ajton kapcsolatokat valós történeti tényként vagy legalábbis valószínűsíthető lehetőségként kell tekintenünk, amelynek nyomai a korabeli tudatban, illetőleg annak későbbi örökségében lecsapódhattak, tükröződhetek. Minden olyan vélemény azonban, amely ezen túlmegy, egészen odáig, hogy még Ajton és Gyula személyének azonosságát is fölteszi, messze rugaszkodik a valóságtól.

5. Végezetül gondolatmenetem e befejező szakaszának részben mintegy összegezőképpen, részben kiegészítőképpen két kérdéskörre utalnék még vissza.

Mint a fentiekből kitűnhetett, a megelőző fejezetekhez képest itt a korai magyar történelemnek még több olyan, Dél-Erdéllyel többé-kevésbé kapcsolatba hozott személye került tárgyalásra, akikről a krónikák beállításaival szemben, és a szakirodalom hozzájuk fűzött véleményétől jórészt eltérően azt a nézetemet igyekeztem megfogalmazni, hogy velük nem lehet hiteles, történeti figurákként számolni. Hogy ezeknek a kritikus, illetőleg kritikai hozzáállást fokozottabban igénylő személyeknek az itteni megszaporodása aligha véletlen, annak okai – merem remélni – nem az én szigorodó véleményemben rejlenek, hanem abban a problematikában, amely körülöttük feltárul. De krónikásainknak a mondanivalójában az itt tárgyalt személyekkel kapcsolatos minden forráshiányuk és ebből is fakadó bizonytalanságaik, nemegyszer zavarosságuk, konstrukcionális kényszereik, kitalálásaik ellenére is vannak legalábbis általános tanulságok. A most körüljárt témákkal kapcsolatban elsősorban az, hogy krónikásaink tudatában erősen benne lehetett Dél-Erdélynek a Maros-Tisza-Al-Duna térségével való sokrendbeli összeköttetése, és e tudás aligha csupán saját koruk ismereteiből és onnan visszakövetkeztetéseikből táplálkozott, hanem előző idők bármily homályos szóbeli és írásbeli hagyományai is beleszüremkedtek tudósításaikba, és ezt a többnyire általános vagy konkrétumokban inkább elmosódott, fölkeveredett ismeretkört próbálták a maguk tudása, lehetőségei, törekvései szerint eseményekre és személyekre áttett konstrukciókkal újraformálni, a hitelesség látszatával konkretizálni. A két szomszédos terület helyzetének, történetének tudatukban való kapcsolódása vetül ki abban, hogy az erdélyi vonatkozások, utalások átátszövik a nem kimondottan erdélyinek beállított vagy éppen a délkeletről szomszédos területhez kötődő személyek rajzát is. Ám ez az egykori historikus tudat eseménybeli és személyi hiteltelenségeivel együtt is részévé vált a későbbi magyar történeti tudatnak, ezért nem hagyható ki – mint ezt szakirodalmunk jól tükrözi is – Dél-Erdély történetének tárgyalásából sem. Más kérdés, hogy ezek a krónikás elbeszélések mennyire elegendők vagy nem elegendők, mennyire hitelt érdemlők vagy nem érdemlők a mai tudományosság szintjére emelésre, vagy éppen bővítésükkel, kibontásukkal további nagyívű konstrukciók létrehozására.

A másik kérdéskör, amelyre ennek a fejezetnek a tartalma a benne foglaltak jellege – és az összevethető nyelvi anyag hiánya – következtében legfőljebb nagyon óvatos következtetéseket engedhet meg, az a Dél-Erdély és a Maros-Tisza-Al-Duna közti térség népességtörténeti kapcsolatának ügye. A két terület szomszédsága, elsősorban a Maroson mint vízúton és a Maros völgyén adott közlekedés lehetőségei azt sejtetik, hogy a magyar honfoglalást követő új népességi viszonyok közepette a népi érintkezéssel, benne a lakosság települési mozgalmával már a honfoglalás utáni néhány évtizedtől kezdve fokozódó mértékben számolni kell. A magyarság területi mozgásának főiránya csak nyugatról kelet felé haladó lehetett. Ezt több körülmény is erősen valószínűvé teszi. A honfoglalással számottevőbb magyar lakosság elsősorban a Maros legalsó folyását környező sík vidékre érkezhetett, a Maros dél-erdélyi folyószakaszára – mint korábban már utaltam erre – aligha. A téli-nyári szállásterületek kérdését most nem bolygatva a magyar népi terjeszkedés lényegében az egész Kárpát-medencében mindenütt a folyóvölgyekben felfelé, a magyar nyelvterület zömét tekintve kifelé irányult, nyilván nem volt ez másként a Maros völgyében sem, a beszűkülő marosi völgyszakaszok miatt adódó közlekedési nehézségek ellenére sem. Következésképpen már a Gyulák magyar népének feltöltődési folyamata is zömmel csak ebből a nyugati irányból, a hunyadi medencén át képzelhető el. A délibb másik, a Bisztra felső folyásánál levő „kapu” e tekintetben több okból is jóval kevésbé jöhet számításba; az északi irányból érkező, a Szamos és a Körösök völgyében előnyomuló magyarság pedig a Gyulák idején még semmi esetre sem juthatott el a Maros völgyébe, s ennek nyelvjárástörténeti tények is ellentmondának. Hogy ez a Maros-völgyi települési folyamat nem rögtön, a honfoglalást követően, hanem fokozatosan ment végbe, az nyilvánvaló; ezért az egyébként is igen kétséges helyzetű 1. Gyula Erdélybe költözésének idején legjobb esetben is még igen csekély mértékű lehetett, s csak 2. Gyula idejétől, a X. század közepe táján erősödhetett föl. Egyéb nyomok is – mint láttuk – csak a X. század második felétől mutatnak Fehérvár környékén magyar népi jelenlétre. Hogy e Maros mentén fölfelé haladó települési folyamatba a hunyadi medence északi, marosi részének magyarsága a terület átvonulási helyzetén túlmenően ilyen korán beleilleszkedett-e, az szerintem erősen kétséges, az itteni, illetőleg Egregy, Sztrigy alsó folyása menti magyar népi feltöltődés már inkább egy további települési hullám eredménye lehet, valószínűbben zömmel már Fehérvár irányából. Hogy a Maros völgyén mind feljebb nyomuló magyarság belső nyelvi típusában, nyelvjárási sajátosságait tekintve is azonos volt-e a Maros alsó folyásánál települt magyarságéval – mint ahogy a Gyula-kérdés tárgyalásában érintettem – nyelvtörténeti eszközökkel nem bizonyítható, a teljes magyarság népi-nyelvi helyzetét tekintve azért mégis legalább feltehető, hogy a Gyulák népének és utódainak magyar nyelvisége főként a Maros-Tisza-Al-Duna közti tájakon egykor élt magyarság nyelvéből táplálkozott.